

Time of changes. In the beginning of the Romanization

STUDIES ON THE
RURAL WORLD IN
THE ROMAN PERIOD

5

Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC)

Oriol Olesi

Universitat Autònoma de Barcelona

ABSTRACT

Progress made during the last 20 years in archaeological studies of the northwest of the Iberian Peninsula – the present territory of Catalonia – has led scholars to reconsider some of the traditional views of the Roman conquest and occupation of the region during the 2nd to the 1st century B.C. In this work we will analyse one of the basic aspects of this process, urbanisation, and interpret the urban phenomenon in antiquity as a reality that includes *urbs* and *ager* – the urban centre and its surrounding areas – as two inseparable parts of the same political entity, the *civitas*.

KEYWORDS: Romanisation, urbanisation, *civitas*, resettlement, Catalonia, *villae*.

RESUM

En els darrers vint anys, el progrés dels estudis arqueològics a l'àrea del nord-est de la península Ibèrica, l'actual territori de Catalunya, ha permès replantejar algunes de les visions tradicionals del procés de conquesta i ocupació romana de la regió al llarg dels segles II-I aC. En aquest treball analitzem un dels aspectes fonamentals d'aquest procés, com fou el procés d'urbanització, entenent el fenomen urbà en l'antiguitat com una realitat que inclou *urbs* i *ager*, és a dir, el centre urbà i el seu territori, com dues parts indistriables d'una mateixa entitat política, la *civitas*.

PARAULES CLAU: romanització, urbanització, *civitas*, reassentament, Catalunya, *villae*.

Introducció

Presentem en aquest article algunes idees o línies d'interpretació sorgides d'anteriors treballs nostres (Olesti 1992 —tesi que dona lloc a una primera publicació, Olesti, 1993—; Olesti 1995, 2000, 2006 i 2010) desenvolupades de manera breu, a partir de les quals intentarem plantejar noves preguntes i reflexions, incorporant-hi els nous elements de debat sorgits de la bibliografia més recent.¹ Esperem que aquestes reflexions puguin contribuir a enriquir el debat sobre un fenomen complex i polièdric com és el de la romanització, fins i tot qüestionat terminològicament.²

De tota manera, l'objectiu d'aquest article no és abastar la totalitat de qüestions que afecten el procés de romanització, sinó que ens centrarem especialment en un dels temes que considero més significatius, com és el procés d'urbanització del NE peninsular, entenent el fenomen urbà a l'antiguitat com una realitat que inclou *urbs* i *ager*, és a dir, centre urbà i el seu territori, com dues parts indestruïbles d'una mateixa entitat, la *civitas*, la comunitat política.

Per presentar aquestes reflexions seguirem una perspectiva diacrònica, però establerta a partir d'una seqüenciació en fases ja definida en els nostres treballs inicials³ i que pretenia resoldre la manca de coherència entre les datacions històriques, establertes per exemple a partir dels esdeveniments indicats per les fonts literàries, i les datacions arqueològiques, que no permeten assolir sovint el mateix grau de precisió.

Aquesta seqüenciació comença amb una fase inicial que anomenem de conquesta (218-193 aC) i que inclou tant els esdeveniments vinculats a la guerra púnica com als conflictes bèl·lics posteriors lligats a la definició de les *provinciae* hispanes i a les revoltes indígenes de l'inici del segle II aC. Arqueològicament, aquest període del final del segle III i inici del segle II aC compta amb un conjunt de materials d'importació i locals (com la ceràmica del Taller de Roses, les produccions itàliques i púniques o algunes peces ibèriques) que permet una precisió suficient dins d'aquest marge de 25-30 anys.

La segona fase, que anomenem d'ocupació i control, estarà delimitada cronològicament pel període de la primera meitat del segle II aC, l'inici del qual és definit històricament per la fi dels principals conflictes bèl·lics al nord-est, que arribarà fins al moment general de sotmetiment dels territoris peninsulars, un cop ben encaminades per Roma les guerres lusitanes i celtibèriques. També arqueològicament els conjunts de la primera meitat del segle II aC tenen prou elements per diferenciar-se dels de la fase anterior i posterior, si bé és una de les menys ben documentades.

La tercera fase, que anomenem de transformació i d'eclosió de la urbanització, correspon a la segona meitat del segle II aC, quan s'inicia el gran període de canvis que segueix al control majoritari dels territoris peninsulars (i mediterranis) i que arribarà fins a la fi de segle, quan els canvis polítics a Roma semblen indicar també uns canvis generals a les seves províncies, com Hispània. Arqueològicament parlant és probablement dels períodes més ben documentats, no sols per la gran quantitat de jaciments estudiats, sinó perquè les característiques dels materials d'aquest moment (com per exemple algunes formes de les àmfores itàliques com la Dr. 1 o dels vernissos negres) permeten una bona identificació de la fase.

La quarta fase, que anomenem de consolidació de la urbanització, correspon a la primera meitat del segle I aC i abasta el període històricament definit a Roma per l'auge dels poders personals i la projecció d'aquesta problemàtica a les províncies, amb l'exportació de les guerres civils arreu, i en especial al territori peninsular. És un període ben definit arqueològicament, no sols pels materials d'importació, sinó també per les produccions locals, com les

1. Cal destacar aquí treballs recents com els de F. Cadiou (2008), Ñaco (2006a i 2008), Garcia (2009) i altres.

2. Trobem un bon exemple d'aquest debat terminològic en Mattingly (2010) i Prag (2000). Personalment, continuarem emprant el terme *romanització* com a concepte adequat i útil, tan ampli i poc definidor, si es vol, com la mateixa realitat de la romanització en els diversos territoris i moments històrics.

3. Aquesta seqüenciació fou una de les aportacions principals del nostre treball de tesi doctoral (Olesti 1992, amb una primera publicació a Olesti 1993; Olesti, 1995), que ha estat seguida posteriorment per força d'investigadors (vegeu per exemple els treballs de Garcia-Pujol 1994; Arrayás 2005 i 2007, o Ruestes 2005). Hi ha una valoració d'aquest model a Revilla (2004) i Revilla-Zamora (2006). Per no fer massa feixuc aquest text, les referències bibliogràfiques d'una bona part dels jaciments que s'esmenten en l'article es remetran a les publicacions anteriors.

primeres imitacions d'àmfores itàliques vinícoles, força significatives. És el moment de més densitat de jaciments en algunes de les comarques del NE peninsular.

Finalment, i ja a tall d'epíleg, la darrera fase del nostre treball correspon a la segona meitat del segle I aC, quan el triomf de Cèsar i l'arribada posterior al poder d'Octavià permetran establir un nou model provincial, en el qual els territoris del nord-est tindran un nou paper polític i territorial. Arqueològicament, la segona meitat del segle I aC veurà l'arribada de noves produccions ceràmiques, com les sigil·lades aretines, prou característiques.

Creiem que aquesta seqüència de fases, que combina referents històrics i arqueològics, permet observar fenòmens particulars en cadascun dels períodes i mostrar els processos de canvi al llarg del temps. Això permet incidir en els elements i les problemàtiques més significatius, basant-nos tant en les informacions de les fonts literàries com de les arqueològiques. És evident que no tots els territoris evolucionaren de la mateixa manera ni al mateix temps, però pensem que és possible construir un model d'interpretació versemblant, coherent, que, tot i no poder abastar de manera exhaustiva la totalitat de les realitats territorials i arqueològiques del nord-est, permeti explicar la major part dels fenòmens històrics i socials del procés de romanització.

Primera fase. La conquesta (218-193 aC)

Ja en treballs anteriors (Olesti 2000, 2006) hem presentat una bona part de les dades conegudes tant a través de les fonts literàries com arqueològiques referents al període inicial de la conquesta romana del territori català, que inclou tant el període de la guerra púnica com la provincialització posterior d'aquests territoris i la revolta indígena consegüent del 197-195 aC. No creiem que sigui convenient repetir de nou aquelles dades i conclusions, encara avui en dia prou vàlides, i ens limitarem a destacar algunes de les idees més interessants.

Ja ha estat a bastament destacat en estudis recents i no tan recents (Olesti 1993, 1995, 2000, 2006; Arrayás 2007; Cadiou 2008; Ñaco 2003) com aquesta fase significà un veritable trasbals per a les comunitats indígenes locals, que, bé per la seva aliança, voluntària o forçada, amb els comandants púnics o romans, bé pel seu intent de mantenir la integritat territorial, acabaren participant en un conflicte d'un abast i dimensions incomparables amb el que podien haver estat els conflictes anteriors entre indígenes. El mateix exemple de la captura de Sagunt per Anníbal, ben conegut per les fonts, ens mostra fins a quin punt les noves tècniques de setge i la mobilització d'un exèrcit nombrós (en el qual participen pobles abans dependents dels saguntins) havien transformat les pautes i els equilibris entre les *civitates* del món iber septentrional.

En aquest sentit, és possible que per a les comunitats del NE, Roma i la seva política de pactes inicials fossin percebuts com un contrapès a l'expansió i control púnic. Una presència púnica que no per breu deixà de ser percebuda com opressiva per una part del món local.

Cal recordar en aquest sentit que ja des de mitjan segle III aC, aproximadament, és possible identificar en força jaciments ibèrics del NE un increment dels sistemes defensius de les comunitats indígenes. Així, la construcció de recintes defensius *ex novo* (Puig Castellet de Lloret), el reforçament de les muralles amb torres (Ciutadella de Calafell), la construcció de *proteichisma* (Ullastret o Empúries) o l'edificació de *turris* exemptes (Burriac) o fossats (Ca n'Olivé) ha de ser entès com la preparació d'aquestes comunitats per a períodes d'inseguretat. Un altre element indicatiu és l'increment de la població resident *intra muros* en alguns

jaciments, constatat per la subdivisió d'espais domèstics o l'ocupació dels espais del carrer per habitatges (Moleta del Remei, Tornabous, Ciutadella de Calafell, Castellot de la Roca Roja, Torre Roja). En altres paraules, les *civitates* indígenes foren conscients de l'amenaça que la conjuntura del moment significava per a les seves estructures polítiques i territorials, una conjuntura que, tot i que potser tenia motius interns (enfrontaments documentats a les fonts, com veurem), si tingué un abast tan ampli fou per la pressió del món púnic.

No voldríem caure tampoc en una justificació de la guerra i el conegut argument del *Bellum Iustum* romà, que presenta Roma com els alliberadors de les comunitats del NE, però sí que sembla evident que davant del conflicte, i l'estratègia d'ambdós bàndols, la col·laboració amb una part del món indígena significava per a Roma un avantatge estratègic important. Una part d'aquesta col·laboració es basà en els pactes personals i les aliances militars (Garcia Riaza, 2000), però també una lectura acurada de les fonts permet intuir que Roma es presentà com el garant de la seva integritat territorial. És evident que per a qualsevol *civitas* el control dels seus territoris dependents i els seus recursos era un element fonamental, i lògicament garantir aquest control era molt important, ja molt abans de l'arribada de púnics i romans. De fet, ja entre els lacetans i suessetans sabem de l'existència de conflictes bèl·lics anteriors (Livi, 34, 20) que semblen de caire fronterer (es menciona explícitament l'interès pel territori —in agro eorum impune persultassent—), i també coneixem l'existència de talaies per controlar els *latrones* (Livi, 22, 19) o les conegudes *turris hannibalis*, a l'àrea de la costa meridional, que també actuaven com a punts de guaita i control (Livi, 22, 19; Plin., *NH*, 35, 169).⁴ Fins i tot, en el cas de Sagunt, Anníbal arriba a proposar als assetjats l'abandonament de la ciutat, però mantenint el control del seu territori (*agros relinquit*, Livi, 21, 13). Sembla clar, doncs, que almenys una part important de les comunitats indígenes del NE havia consolidat models polítics basats en la *civitas*, amb un centre polític preeminent i un territori depenent, controlat de manera efectiva (Sanmartí 2005).

Amb l'arribada primer de Cartago i després de Roma, la capacitat de les *civitates* per controlar les seves terres entrà en una nova fase, en part ja dependent d'aquestes noves potències, i per tant esdevingué un punt important en els pactes. Així, ja el 218, els ilergets atacaren les terres dels aliats, *agros fidelium Romanis sociorum vastat* (Livi, 21, 61), i, poc temps després, de nou els territoris aliats foren atacats (Livi, 22, 21; i encara 28, 24), fet que provocà la reacció romana. D'aquesta manera, Roma inicià una hàbil política de gestió de les terres hispanes, bé garantint als aliats la seva integritat —fins i tot presentant-se com el seu defensor enfront d'altres comunitats—, bé, en alguns casos excepcionals, confiscant la terra i repartint-la entre els seus aliats, com passa en el cas dels mercenaris púnics hispanes que lluitaven a Itàlia el 215 aC i que reberen terres a Hispània (Livi, 23, 46). Aquest exemple, que afectà només algun centenar d'homes, és significatiu no tant per la reduïda dimensió de l'operació com per la precocitat del mecanisme emprat, en donar terres a indígenes *virtutis causa* (terres de condició precària probablement, encara que Livi utilitzi el terme *datus est*), en el que pressuposa la confiscació de terres a Hispània i la seva capacitat de gestió efectiva en un moment força antic de la conquesta. En l'altra cara de la moneda, quan el 205 aC els romans sotmeteren la darrera revolta ilergeta, exigiren l'entrega de Mandoni o en cas contrari durien els seus exèrcits als camps d'ells i els seus aliats (*exercitum se in agrum Ilergetum Ausetanorumque et deinceps aliorum populorum inducturos*), en el que és una referència evident a la pèrdua de la seva integritat territorial.

4. Sens dubte la intervenció púnica, a partir del 237 aC, hagué de ser percebuda per moltes comunitats indígenes com una amenaça a la seva integritat territorial. L'exemple de Sagunt, que veié el seu territori esquarterat, degué en aquest sentit ser indicatiu per a moltes comunitats del NE, fet que també podria explicar la seva aliança amb els comandants romans.

És possible per tant intuir, ja des d'un moment ben antic de la presència romana, com Roma utilitza el seu control sobre la terra com a mecanisme de càstig i premi. Així, l'atorgament de terres als mercenaris implica, forçosament, la confiscació de terres a pobles castigats, i a l'inrevés, el manteniment de la integritat territorial justifica en bona part l'ocupació temporal i les aliances.

Aquesta situació sens dubte es transformà a partir del moment en què Roma consolidà la seva presència, fins i tot abans de l'establiment de les noves *provinciae* hispanes. Episodis com la revolta ilergeta del 205 aC, que no fou sufocada a través dels pactes personals, sinó que s'actuà amb més contundència —imposant mesures més punitives que inclogueren indemnitzacions, ostatges, guarnicions i el desarmament (Livi, 29, 3; Apià, *Iber.*, 38)—, mostren un grau d'intervenció més alt i elaborat. Cal recordar que poc després, el 200 aC, Cornelius Cethegus hagué de fer front a una força hostil que actuava a l'*ager Sedetanus* (amb més de 15.000 morts —Livi, 31, 49—), la qual cosa mostra de nou el paper de Roma com a garant de la integritat territorial dels seus aliats.

Quan el 197 aC es designaren dos nous pretors per a les províncies hispanes, Livi és clar en indicar com una de les primeres funcions fou delimitar els territoris respectius, et terminare iussi qua ulterior citeriorue prouincia seruaretur» (Livi, 32, 28, 11). Si bé és cert que el terme *provincia* en aquest moment fa referència més a l'esfera de poder del pretor que a un territori concret; el terme emprat per Livi, *terminare*, implica de fet l'establiment de límits, i per tant una certa definició territorial. Aquesta ocupació romana, de tota manera, no implica la presència d'un gran exèrcit d'ocupació. Com ha recollit recentment F. Cadiou (2008), l'arribada de noves tropes el 197 aC fou compensada pel retorn dels veterans a Itàlia (Livi, 32, 28), i per tant no es considerava necessari el manteniment de gaires tropes permanents. Tots aquests fets poden explicar també l'inici, i la gran dimensió, de la revolta del 197 aC. Les noves exaccions dels governadors romans (reflectides per exemple en les dades dels botins que ofereix Livi) van comportar una forta pressió sobre les comunitats locals, i una forta reducció de la renda camperola que podien administrar les mateixes elits locals (Hopkins, 1996), de manera que aquests grups aristocràtics poden considerar-se com un dels sectors més afectats per l'ocupació. Toni Naco (2003) ha destacat convincentment com aquestes exaccions foren irregulars i establertes no a partir de mecanismes pròpiament tributaris, sinó vinculades a requisicions puntuals o pràctiques abusives dels governadors. De tota manera, la conseqüència per al món indígena no seria tan diferent: una part dels excedents agrícoles, la renda camperola (amb la seva tesaurització posterior en forma d'acumulació de plata i or), que en el període ibèric anava a parar als magatzems de sitges controlats des dels *oppida* principals, és ara requisada i destinada en part al manteniment de l'exèrcit romà establert aquí, i també en part exportada a Itàlia o altres territoris. Així, sabem que el 203 aC va baixar el preu del gra a Itàlia per l'arribada de gra hispà (Livi, 30, 26, 5), i, de fet, alguns anys abans ja s'havia enviat *vestimenta* i gra hispà per abastir Escipió a l'Àfrica (Livi, 30, 3, 2).

El nomenament de dos pretors el 197 significava un pas més en aquesta política d'explotació, i si abans els pactes personals amb els comandants romans havien reforçat precisament el paper d'aquestes aristocràcies respecte dels seus pobles, ara s'amenaçava aquest paper en reduir la seva capacitat d'acumulació i gestió de l'excedent, peça clau per al manteniment d'un model urbà. Dificilment aquestes aristocràcies locals podien compensar el drenatge o requisició de part dels seus excedents pressionant més els seus grups dependents per augmentar la renda camperola. No és estrany per això que la revolta del 197 aC s'iniciï amb l'actuació d'alguns nobles

ibèrics que solleven diverses ciutats, com són els *reguli Culchas* i *Lixinius* al sud, que almenys en el primer cas havia estat un important aliat d'Escipió (Livi, 33, 21, 6). En el cas del NE, sabem que foren els *senatores* indígenes els qui mantenien el control de les ciutats revoltades, perquè Cató es dirigirà a ells quan intenti negociar, fet que indica que la revolta era també compartida, si no instigada, per les elits indígenes. En altres paraules, davant la reducció de la renda provocada per la presència romana, i tot i el manteniment de la integritat territorial que Roma ha garantit als seus aliats, el sistema urbà indígena ha entrat en crisi, i la millor opció per a les *civitates* locals és l'enfrontament militar.

L'arribada de M. Porci Cató a *Rhode* i *Emporion* el 195 aC es produeix en un context general de rebel·lió, en què fins i tot s'ha perdut el control sobre els territoris *cis Hiberum*, un fet sense precedents des del 218, com indiquen les fonts (Livi, 24, 13, 8). Només una part dels *emporitani*, justament els que no són *hispani*,⁵ i els ilergets donen suport al cònsol, cosa que permet intuir que la resta de comunitats s'hi oposaren i es prepararen per resistir. El cas dels ilergets és el més significatiu, ja que aquest poble, fins poc abans el gran enemic de Roma a la zona, s'havia convertit en el seu únic aliat a l'interior, i fins i tot el seu territori estava assetjat pels pobles limítrofs (Livi, 34, 11). És interessant destacar com els tres legats ilergets, entre els quals hi ha el fill del *princeps Bilistages*, fan referència a l'assetjament dels seus *castella* pels enemics, i com només podran resistir si els romans no hi envien *praesidia*, guarnicions. Queda clar que l'estratègia del 205 aC sobre els ilergets havia estat efectiva, i havia garantit la col·laboració de les seves elits, exemplificades en Bilistages i els legats, i també queda clar com els indígenes esperen de nou que siguin els romans els que garanteixin i mantinguin la seva integritat territorial, ara amenaçada.

L'actuació catoniana després de la batalla d'Empúries sembla haver-se basat més en la rendició pactada que en la conquesta ciutat per ciutat. L'estratègia de Cató, és a dir, l'entrega de les armes dels indígenes al nord de l'Ebre (Livi, 34, 17, 5) i l'exigència als seus *senatores* de destruir les muralles, s'emmarcaria plenament en la nova dinàmica romana, més agressiva i que ja no es conformava amb els pactes personals.

Probablement aquesta estratègia és la que es reflecteix en la destrucció de nombrosos elements defensius, si bé fins i tot aleshores la col·laboració almenys d'una part de l'elit local és evident, atès que són els mateixos *senatores*, terme que hem d'interpretar com nobles locals, els encarregats de la destrucció. A part de la coneguda menció a la destrucció de les muralles dels *oppida* (Livi, 34, 17), segurament hem de fer extensiva aquesta demolició a estructures defensives de tipus *turris*, *castella* o *castris*, des dels quals es defensava realment el territori de les comunitats indígenes (com de fet demostra, en el sentit contrari, l'atac dels revoltats als *castella* ilergets en aquest mateix moment). De fet, Frontí (*Strat.*, 1, 1, 1) es refereix en aquest episodi als *munimenta*, un terme més adient amb la nostra interpretació. Així, ja a la batalla d'*Emporion*, Cató ensinistra les seves tropes amb atacs puntuals que aconseguen que els indígenes no s'atreveixin a sortir de les seves posicions fortificades (*munimenta castellorum*», Livi, 34, 13). Tampoc no és casual que siguin els *castella* i *castris* bergistans els centres des d'on es resisteix l'atac de Cató (Livi, 34, 16; 34, 21). A les fonts són els *castella*, o en alguns casos els *castris*, els centres que veritablement tenen un paper defensiu, més que les capitals, *urbs* o *oppida*, que normalment són ocupades sense gaires problemes (com en els casos anteriors d'*Atanagrum*, *Cissis*, *Segestica*, *Iliturgis*, o l'*oppidum* dels *lacetani* amb Cató).

El cas del *bergium castrum* és molt indicatiu del paper de les elits locals en aquest moment. Per començar, segons Livi (34, 21), els bergistans atacaven

⁵ La qüestió dels *emporitani hispani* que lluiten contra Cató és certament polèmica. Des del nostre punt de vista, és possible pensar que les condicions dels emporitans d'origen indígena, més vinculats a la producció agrícola i a la gestió dels excedents agraris del rerepaís emporità, fossin les més afectades per les exaccions romanes, i això expliqui la divisió ètnica entre els ciutadans en el moment de la revolta. Això no exclou, però, la presència de membres de l'elit indígena al mateix nucli urbà d'Empúries, com testimonia l'arqueologia. 35; Naco 2003, 80).

els camps pacificats de la província, i amenaçaven per tant la integritat d'altres comunitats. Davant la reacció de Cató, el seu *princeps* no dubta a pactar amb els romans l'entrega d'una part dels seus compatriotes, alguns dels quals seran venuts com a esclaus o executats (*praedones*, en dirà Livi, 34, 21). A canvi de la traïció, el noble i els seus parents (*cognati*) podran quedar lliures i conservar les seves propietats (*habere*).

Un altre dels interessos de Cató fou el desarmament de les tropes indígenes. Així, Livi (34, 17, 5-6) menciona explícitament com després de sotmetre els bergistans, Cató desarma tots els hispans *cis Hiberum*, fet que provocà, segons ell, que molts indígenes se suïcidessin en considerar que la vida no valia sense armes (*nullam uitam rati sine armis esse*). Aquesta ideologia militar indígena ens apropa força a models polítics de caire oligàrquic, hoplític, típics de *civitates* organitzades a partir de models timocràtics força desenvolupats.⁶

Les fonts, doncs, semblen mostrar una activitat repressora de Cató centrada especialment en els centres defensius, més que en les capitals, i amb un objectiu centrat en el desarmament de les *civitates*, tant dels centres defensius (*castella*, *castra*, muralles) com de les tropes (amb l'entrega de les armes). No hi ha esments a destruccions dels centres principals de les *civitates*, ni confiscacions de terres, sinó que, més enllà del desarmament després de la victòria militar, sembla intuir-se un interès en la continuïtat de les *civitates* i de les seves formes d'organització política.

Pel que fa a les seves activitats un cop aconseguit recuperar el control de la *província*, sembla clar que la historiografia n'ha sobrevalorat l'abast, ja que sabem que després de la seva marxa van continuar les lluites amb pobles indígenes (fins i tot *cis Hiberum*, com implícitament recull Livi en mencionar també enfrontaments *trans Hiberum* —Livi, 35, 1, 1-4; també C.G. Flamini va lluitar contra *latrones* a la Citerior el 193 aC—Livi, 35, 7). Cal destacar en aquest sentit que encara l'any 180 aC, amb l'arribada de T. Semproni Grac a la Citerior, Livi (40, 35, 13) ens indica que només les *civitates* properes als *hiberna* estaven sotmeses per la pressió de les tropes (*quas uicina maxime hiberna premebant*), mentre que les més interiors no s'havien sotmès i continuaven armades, fet que descriu una situació d'un control molt relatiu del territori.

Sens dubte l'actuació de Cató significà un fort trasbals en les economies indígenes. Ja en desembarcar el 195 aC va decidir aprovisionar-se dels recursos en gra local, i va enviar cap a Roma els *redemptores* (Livi, 34, 8), és a dir, els personatges encarregats de comprar i proveir l'exèrcit, assetjant els camps dels *hispani*. Quan arribat a Roma Cató celebrà el seu triomf, va aportar no només una gran quantitat de plata, sinó també 1.400 lliures d'or, que procedia de les àrees controlades pel cònsol, probablement la Citerior. Més complexa és la qüestió de l'establiment de les primeres mesures de control i explotació del territori vinculades a la *província*. Així, Livi (34, 21) ens indica com Cató establí un vectigal sobre les mines de plata i ferro, la qual cosa comportà per a alguns autors la vertebració d'un veritable sistema tributari sobre les riqueses provincials, que també hauria d'incloure les riqueses agrícoles, el conegut *stipendium* (Muñiz, 1982). Creiem molt adients les matisacions que sobre aquests mecanismes ha presentat T. Naco (2003), el qual considera que en aquest moment estem encara davant d'un model que anomena d'economia de guerra» que no pot considerar-se tributari, en el seu sentit propi. Tanmateix, la referència al vectigal de Cató, estrictament limitat a la riquesa en mines de ferro i plata⁷ i que tal com indica significà una font de riquesa cada cop més important per a la *província*, cal considerar-la com un pas més en l'organització de l'explotació d'alguns recursos, com els metal·lúrgics. En aquest sentit, tot i admetre la inexistència encara de mecanismes de control sobre la

⁶ De fet, en abandonar Hispània el 206 aC, Escipió s'emportà, a banda de presoners i el botí, nombroses armes (Apià, *Iber.* 38).

⁷ I la sal, si considerem el mateix text de Cató (*Frg.*, 93 P). Sobre la importància de la sal, vegeu Fernández Nieto (2008).

producció agrícola com els que implicaria un veritable sistema tributari, si que és possible que Cató centrés els seus esforços a organitzar (mitjançant la confiscació com *ager publicus* i l'arrendament posterior a particulars)⁸ les explotacions mineres de més productivitat. Aquesta operació no requereix el grau d'avaluació de la riquesa d'un veritable sistema tributari basat en la producció agrícola, però pel que ens diu Livi sembla que fou força efectiu. Des del punt de vista arqueològic, els esdeveniments del final del segle III i inici del segle II aC han deixat una empremta important en nombrosos jaciments del NE, si bé, com ja hem indicat, molt difícilment ens permeten discriminar entre fets vinculats a la guerra púnica i fets vinculats a les revoltes indígenes posteriors.

Treballs recents a l'àrea de l'Ebre (Noguera 2008) han permès per primer cop identificar l'establiment de *castra*, campaments militars, de les tropes procedents d'Itàlia. El campament de la Palma sembla cronològicament vinculat a la segona guerra púnica, mentre que el del Castellet de Banyoles, en una posició de setge sobre la ciutat indígena i amb monedes d'una cronologia una mica posterior (Noguera 2008, 45), podria potser vincular-se més al període de les revoltes indígenes. Ambdós campaments, però, presenten elements comuns, com la gran presència de numerari del moment, projectils de fona, elements metàl·lics de qualitat notable, i sobretot l'absència d'estructures constructives d'envergadura.⁹ Serien per tant *castra* temporals, utilitzats només amb finalitats militars per un període breu, vinculat probablement al mateix període bèl·lic, i que podríem molt bé vincular a esdeveniments reflectits a les fonts (Livi, 28, 42).

Pel que fa al món indígena, en canvi, les dades són molt més nombroses. Per començar, s'ha documentat un fenomen molt notable de destruccions, i sovint abandonament definitiu, d'establiments vinculats a la defensa del territori. Es tracta d'*oppida* de mida reduïda, torres de defensa, talaies, recintes defensius o *castella*. Entre les *turris* destaca el cas de la torre exempta al peu de Burriac, i entre els recintes defensius, el Puig Castellet de Lloret. Alguns exemples d'*oppida* secundaris abandonats, com la Ciutadella de Calafell, el Puig Castellar de Santa Coloma, el Casol de Puigcastellet, el Castellet de la Roca Roja, Can Xercavins o els Estinclells (en aquest cas amb indicis clars de destrucció final —Asensio et al. 2006—), mostren que aquest tipus d'establiments ubicats en posicions estratègiques foren dels més afectats. Relacionar aquests elements amb les referències al control d'aquestes comunitats i al seu desarmament en època de Cató sembla versemblant.¹⁰

Pel que fa als nuclis centrals del territori, de tipus capitalí, predomina la continuïtat, però alguns exemples d'abandonament són significatius. És el cas dels dos jaciments d'Ullastret, l'Illa d'en Reixach i el Puig de Sant Andreu (a la fase final del qual es tapien les portes i poternes) al territori indiqueta, i les Masies de Sant Miquel i els Vilars de Valls a l'àrea cossetana. També és significatiu el cas del Castellet de Banyoles, que presenta indicis clars de destrucció en aquest moment, si bé hi ha una possible continuïtat posterior (Noguera 2008, 43).

Respecte als *oppida* d'una mida mitjana, que de fet constituïen el tipus de poblament majoritari en la major part de comunitats ibèriques del NE, en força d'ells es documenten indicis de conflicte, amb nivells d'incendi, amortitzacions, etc. Es tracta d'un fenomen prou ampli perquè no quedi dubte de l'abast del conflicte i del trasbals sobre les formes de poblament ibèric (Asensio/Guitart 2010). Això, però, no comporta sempre l'abandonament definitiu del lloc, sinó que hi ha en força casos una clara recuperació posterior de l'*oppidum*. Aquest seria el cas de jaciments prou emblemàtics com el Molí d'Espigol (Tornabous) i l'Esquerda (Roda de Ter), d'una dimensió propera als *oppida* centrals, o la Moleta del Remei, Ca

⁸ Aquest sistema és plenament constatat en el cas de les mines de plata de Cartagena, probablement una de les que es devia explotar en època de Cató. El seu caràcter d'*ager publicus* és constatat en Ciceró, etc. (Orejas-Ramallo 2003).

⁹ L'arrasament dels nivells superficials d'ambdós jaciments ha impedit documentar l'existència d'estructures (Noguera 2008, 47), si bé pensem que l'absència de fonaments és ja indicatiu del tipus de construccions existents. També és important la presència d'àmfores ibèriques a ambdós llocs, especialment al Castellet de Banyoles, que semblen indicar la importància dels recursos locals en l'aprovisionament de les tropes.

¹⁰ L'estratègia de desarmament i destrucció de muralles no seria específica de Cató, ja que sabem que després de la tercera guerra macedònica van destruir les muralles de setanta ciutats (Livi, 45, 35; Naco 2003, 80).

n'Olivé, la Cadira del Bisbe, Can Fatjó, etc.

A banda d'aquest sotrac important en les pautes de poblament, hi ha dos elements arqueològics que indiquen l'abast de les transformacions d'aquest moment: d'una banda, el fenomen generalitzat d'amortització de sitges, i de l'altra, la fi de les necròpolis indígenes.

Respecte de les sitges, segurament es tracta del fenomen que es pot documentar amb més claredat en la immensa majoria dels territoris de l'àrea catalana. Al final del segle III i inici del II aC, tant els camps de sitges aïllats (conjunts de sitges ubicats normalment a prop de les principals vies terrestres o fluvials —Pontós, les Guàrdies—) com les sitges ubicades al costat o al peu dels *oppida* (com Can Miralles/Can Bartomeu respecte de Burriac, les sitges extramurs de Ca n'Olivé o el Bosc del Congost respecte de Sant Julià de Ramis) presenten una fase d'amortitzacions generalitzades, és a dir, la fi del seu ús i el seu colgament definitiu. Aquestes amortitzacions generals també afecten alguns camps de sitges emmurallats (veritables *oppida*-magatzem), com el Turó del Vent, Sant Esteve d'Olius o Sant Miquel de Sorba. Aquest fenomen tan traumàtic es pot vincular als fets militars, i a la lògica crisi productiva inherent a un llarg període de guerra. No es tractava només de la dificultat de mantenir els cultius en època bèl·lica, sinó que les necessitats d'aprovisionament dels exèrcits mobilitzats, tant tropes foranes com locals, implicaven fer confiscacions, enviar els farratgers als camps, capturar les collites dels enemics, destruir-les, etc. (Gracia 2003, 147). També l'aprovisionament dels exèrcits durant el període hivernal, amb la coneguda tàctica romana d'emprar les aglomeracions secundàries indígenes com a *hiberna* (Ñaco/Cadiou 2008, 368), pot explicar part d'aquestes amortitzacions. L'excedent indígena, que ja s'hauria vist molt afectat pel conflicte bèl·lic, s'hagué de compartir amb un conjunt de població improductiva i que ocupava una posició de força evident. De tota manera, no es tracta només d'un fet estrictament vinculat als esdeveniments bèl·lics: la perdurabilitat del fenomen al llarg de la primera meitat del segle II aC ens indica que es pot considerar un esdeveniment més complex.

Respecte de les necròpolis, les dues úniques amb nivells del segle III aC ben documentades al NE, ubicades prop d'Ullastret i Burriac, s'abandonen al principi del segle II aC. No es tracta del final puntual d'una àrea funerària (que es podria vincular, per exemple, a un despoblament del lloc), sinó de la desaparició definitiva de tot un món ritual i ideològic vinculat a les elits de la societat ibèrica, atès que aquest tipus de necròpolis concentrades amb tombes de guerrer no reapareixeran ja a Catalunya. Creiem que podem relacionar aquest fet arqueològic amb la menció de les fonts de l'època de Cató al desarmament dels pobles indígenes, que com hem indicat significaria una mesura no sols de tipus militar, sinó també de caire polític, en eliminar un dels símbols de prestigi i de representació d'aquests grups. La desaparició d'aquestes necròpolis guerreres podria exemplificar la mateixa desaparició de les elits com a noblesa independent, autorepresentada en els seus espais funeraris i en el seu armament, i el seu sotmetiment al nou ordre romà. En altres paraules, les noves elits sotmeses a Roma ja no conserven un dels seus principals símbols de poder,¹¹ un símbol de poder que estava vinculat als centres de tipus urbà, també afectats.

Aquest fenomen podria ser documentat també per altres elements arqueològics, i que semblen reflectir el procediment que ja descriu Livi quan comenta la rendició d'un poble enemic de Roma (28, 34): no sols s'havien de desarmar i rendir militarment, sinó també rendir les seves pròpies divinitats. Així, no sembla casual que alhora que desapareixen aquestes necròpolis periurbanes desapareguin els establiments (o edificis singulars

¹¹ És en aquest sentit molt interessant connectar aquesta dada amb les troballes recents a l'*oppidum* de Pech-Maho, que fou destruït i abandonat prop del 200 aC, en una seqüència que no podem deixar de vincular als fets del NE peninsular (Gardstein 2009). Creiem que aquest *oppidum* degué ser destruït en el marc dels mateixos conflictes que afectaren els *oppida* catalans (no oblidem la relació de Pech-Maho amb *Emporion* ja des del segle V aC), i no ens semblaria estrany vincular-ho al període de les revoltes indígenes, en les quals els *emporitani hispani* tingueren un paper important. En els nivells de destrucció, ha estat identificat un conjunt ritual amb una veritable hecatombe de vint cavalls sacrificats de manera brutal, un individu inhumat, restes de banquet, i on han aparegut també armes indígenes. El conjunt és proper a un conjunt funerari d'incineració comuna d'una dotzena d'homes, contemporani. És difícil interpretar el dipòsit, que per als arqueòlegs es podria entendre com un *heroon* indígena, però també com un ritual dels vencedors, del qual coneixem paral·lels. Així, Livi (41, 12), en comentar el sotmetiment per part de T. Sempronius Grac d'una revolta de pobles sards el 178 aC, explica com després de la batalla el comandant romà va recollir les seves armes i les cremà en una ofrena a Vulcà (postero die arma lecta conici in acervum iussit consul sacrumque id Vulcano cremavit), en el que sembla un sistema de repressió organitzat (sobre les revoltes, Naco 2003b). L'execució dels cavalls podria ser entesa com l'eliminació d'un dels símbols de poder i prestigi d'una societat guerrera com l'ibèrica.

a l'interior dels *oppida*) en els quals es documentava el component rural aristocràtic, com l'edifici singular de Burriac, o els centres de Pontós, Ullastret o la Ciutadella, amb els seus espais rituals probablement vinculats a cultes de tipus gentilici. També sembla que és ara quan desapareixen les pàteres de base umbilicada, a les quals s'atribueix un fort component simbòlic (Garcia 1993, 187) i que podríem relacionar amb la celebració d'actes aristocràtics del tipus banquet/*symposium*.

Finalment, també es data en aquesta fase l'aparició de les primeres emissions monetàries amb llegenda ibèrica, les imitacions de dracmes emporitanes (Campo, 1998), que, tot i la seva dispersió i nombre escàs, semblen fer referència a algunes de les comunitats indígenes més importants, com *Iltirta* (*Iltirtasali*), *Tarraco-Kese* (*Kese*) i potser Montjuïc (*Barkeno*). Aquestes encunyacions es vinculen a la necessitat de reclutar i costejar tropes, de tipus *auxilia*, per part d'aquestes comunitats.

Per concloure aquesta fase, també val la pena recordar que els esdeveniments documentats al NE no semblen gaire diferents dels que succeeixen en àrees properes. Així, la modificació de pautes territorials, amb fenòmens importants d'abandonament d'*oppida* i especialment de nuclis defensius, es documenta al País Valencià (amb paral·lels clars al Puntal dels Llops, Kelin, Grau de Sagunt o la mateixa *Edeta*) o al sud de França, en el cas ja esmentat de Pech-Maho.

La primera meitat del segle II aC

A diferència del període bèl·lic, a partir del 193 aC tant les fonts literàries com el registre arqueològic mostren un descens important d'informació. Pel que fa a les fonts, l'avenç dels fronts militars envers altres àrees, no sols peninsulars sinó també mediterrànies, redueix l'interès dels autors grecoromans per l'àrea del NE. Respecte a l'arqueologia, la primera meitat del segle II aC és un període molt menys dinàmic que els altres, amb una activitat edilícia menor, i amb una quantitat molt inferior de jaciments que presentin contextos d'aquesta fase. És cert també que és una fase que no compta amb fòssils directors tan clars com en el període precedent o posterior, i pot estar en part infrarepresentada, però creiem que en general és un període amb una reducció de l'activitat constructiva i consegüentment de les evidències arqueològiques.

Les fonts literàries són clares en mostrar unes comunitats indígenes sotmeses i durament afectades per la repressió romana. A banda dels exemples explícitament mencionats per les fonts durant el període 218-193 aC (*Atangrum*, *Cissis*, *Segestica*...), algunes referències generals, com la de Cató exhortant les seves tropes no ja a saquejar els camps, sinó a obtenir els tresors de les ciutats (non agros inde populari sed urbium opes exhaurire licebit», Livi, 34, 13, 6), són prou significatives. Sembla clar que, en l'aspecte de pautes de poblament, el món indígena ha sofert un sotrac notable, més per la fi del seu model de control territorial que no pas per la mateixa destrucció dels *oppida*, però amb exemples clars d'abandonament de centres preeminents i secundaris.

Aquest panorama bèl·lic i traumàtic degué implicar un període postbèl·lic de recuperació (reconstrucció edilícia, recuperació dels centres productius i dels camps de cultiu devastats) pel que sembla força prolongat. Aquesta és de fet una de les constatacions que ens ofereix l'arqueologia: la recuperació dels territoris del NE fou lenta, amb una reducció evident del poblament i del dinamisme en els jaciments indígenes.

En aquest sentit, la qüestió demogràfica és problemàtica, ja que una inflexió notable en aquesta variable, a causa dels fets bèl·lics, explicaria part d'aquest registre arqueològic. Si bé és difícil calcular quin abast demogràfic pogueren tenir els conflictes (Gracia 2003, 148), sembla clar que

tant per la via directa —morts en combat o en els saquejos— com indirecta —esclavització de grups, desplaçaments forçats, o morts per la reducció de les collites i la fam conseqüent—, aquesta inflexió demogràfica seria notable. Els saguntins per exemple foren objecte d'esclavatge i dispersió per diversos territoris (Livi, 28, 39, 6) i un serf de Cató havia adquirit tres nens esclaus, que aquest féu vendre a compte de l'erari públic (Plut., *Cat. Maior*, 10, 6). De fet, són nombrosos al llarg del segle II aC els exemples a les fonts de celtibers i lusitans venuts com a esclaus (Gracia 2003, 153).

Aquesta sotragada demogràfica en cap cas fou compensada per l'arribada de població itàlica o romana en nombre significatiu, ni civil ni militar. Els darrers treballs (Laffi 2002; Cadiou 2008, 632 i seg.; Garcia 2009) mostren com al segle II aC Hispània no podia oferir interès ni per als ciutadans romans, que perdrien els seus drets si canviaven de *domicilium*, ni per als itàlics, que perdien també la seva vinculació ciutadana i no podien aspirar a una ciutadania romana de ple dret. Les preteses riqueses hispanes, de les quals no tenim de fet indicis clars d'explotació a la primera meitat del segle II aC, no compensarien aquest trasllat hipotètic. Pel que fa al camp militar, exemples com *Italica* o *Carteia*, lluny de ser indicis d'emigració, són exemples de les situacions excepcionals (Cadiou 2008, 636), mentre que les fonts són clares en indicar el retorn dels veterans a Itàlia i el seu assentament en terres italianes (Livi, 31, 4; 31, 49; 32, 1; 34, 43).

Pel que fa a les pautes de poblament, és segur que en algunes àrees l'abandonament dels *oppida* o *urbes* principals va significar un fort canvi en les pautes econòmiques i territorials indígenes. A banda de la crisi demogràfica que podria explicar certes desaparicions del registre arqueològic, cal pensar en un reassentament de part d'aquestes poblacions, atès que en general en el món antic les destruccions completes (com la de Sagunt mateix) són escasses i sovint exagerades. El reassentament es pogué produir en alguns casos en el mateix territori, mentre que en altres podríem parlar de deportacions cap a noves àrees (Pina 2004).

El reassentament en el mateix territori podria produir-se bé cap als *oppida* que perviuen (i al NE no hi ha pràcticament cap comarca on no hi hagi diversos *oppida* que perviuen al segle II-I aC), bé vers els camps, en forma de poblament dispers (com seria el cas de l'Empordà —Plana 1994—). Aquest fenomen provocaria l'auge en aquest moment, i no sols la continuïtat, de determinats *oppida*, que documenten ara noves estructures, amb un creixement urbanístic i en la cultura material certament sorprenent.

Així, en el cas de l'Empordà, el nucli d'*Emporion* és el que reflecteix més clarament aquest creixement, documentat per exemple a les excavacions de la zona del pàrquing. Però no seria un cas únic, ja que centres de nova planta, com el Turó Rodó (Lloret, Llinars et al. 2003), un *oppidum* reduït però en una posició dominant notable, mostren la complexitat del fenomen. El mateix podríem dir de Sant Julià de Ramis, Castell o Blanes, que contrasten amb l'abandonament d'Ullastret, la Creu o Montbarbat.

A l'àrea de la costa central, hi ha també exemples de la complexitat del fenomen. Així, alguns abandonaments (com el Turó del Vent, Castellruf o el Puig Castellar) contrasten amb algunes pervivències clares (la Torre dels Encantats, Can Fatjó, Ca n'Olivé...). Aquí fins i tot tenim documentat un fenomen peculiar, com és l'existència d'un abandonament aparent a la primera meitat del segle II aC, que contrasta amb una eclosió a la fase següent (Burriac i la Torre Roja). Més que un abandonament total, caldria pensar sobretot en un període de recuperació lenta, fins i tot ocupacions només parcials, que testimoniarien la dificultat d'alguns *oppida* per recuperar-se del període bèl·lic.

Si analitzem amb un cert detall el cas de la Torre Roja, en curs d'estudi (Fortó et al., 2004), és important destacar com aquest *oppidum* molt

notable sembla abandonat quasi completament al principi del segle II aC, coincidint amb una eclosió del poblament rural al seu voltant, en el que sembla un fenomen de reassentament propi d'aquesta fase (Olesti 2006).

Pel que fa a les àrees meridionals, *Tarraco* és el millor exemple d'un nucli indígena potenciat i en expansió. Més enllà de la possible existència d'un *praesidium* romà (recentment qüestionat per Cadiou 2008), l'*oppidum* només conegut de manera parcial mostra la continuïtat i els canvis a l'indret a la primera meitat del segle II aC. Així, excavacions recents han detectat un sector important d'emmagatzematge en sitges a l'interior de l'*oppidum*, que correspondria a excedents del final del segle III i la primera meitat del segle II aC, i que serà destruït al darrer quart del segle II aC, amb l'eclosió de la nova ciutat (Díaz et al. 2000? pdf). També a l'àrea del fòrum colonial posterior s'han detectat importants conjunts de sitges de cronologia similar (Arrayás 2005).

També a la Cossetània, *oppida* com Olèrdola, amb una continuïtat clara, contrasten amb els abandonaments del Vilar de Valls, les Masies de Sant Miquel o la Ciutadella de Calafell. El cas més sorprenent, però, és el de Darró (Vilanova), un establiment de l'ibèric ple associat a un fondejador que a partir de la primera meitat del segle II aC protagonitza un gran creixement, seguint un model urbanístic ortogonal i planificat: carrers flanquejats per un pòrtic, sistema de distribució de l'aigua, unitats domèstiques i artesanals complexes, etc., tot en un nou barri (López/Fierro 2000).

A les àrees interiors, i sense cap ànim d'exhaustivitat, es documenten fenòmens similars, amb abandonaments definitius a les mateixes àrees on alguns establiments mostren signes de recuperació o fins i tot creixement (el Cogulló a Sallent, l'Esquerda de Roda de Ter), que en el cas dels ilergets s'aprecia sobretot a l'establiment del Molí d'Espigol (Tornabous) i probablement a *Ilerda*, si bé en aquest cas sense gaires possibilitats de contrastació arqueològica.

Pel que fa al poblament dispers, sembla confirmar-se un *hiatus* notable en molts jaciments rurals d'aquesta cronologia. A banda dels que desapareixen definitivament, fins i tot els que es mantenen en fases posteriors presenten pocs o cap indici d'aquesta primera meitat del segle II aC (Olesti 1995 per al Maresme; Morer et al. 1998; Revilla 2004 per a la Cossetània). Aquest fenomen es veu fins i tot amb més claredat en el món de la producció, tant en l'àmbit de l'emmagatzematge agrícola (sitges) com de l'activitat amforal.

Així, en el cas dels conjunts de sitges, la fi d'alguns dels grans magatzems en la fase bèl·lica, que podem vincular al període d'inestabilitat, té una continuïtat clara al llarg de la mitja centúria següent. En alguns casos aquesta fi coincideix amb la de l'establiment, però en la major part de jaciments es tracta només d'un *hiatus*, un període en el qual són molt escasses, o nul·les, les sitges de la primera meitat del segle II aC.¹² En canvi, en entrar a la segona meitat del segle II aC, de nou es documenten en aquests magatzems l'aparició de nombroses sitges. Si tenim en compte que es calcula que la vida d'una sitja, entre que s'obre, s'utilitza diverses vegades (un màxim de deu) i s'amortitza, és d'entre quatre i sis anys (Burch 1996, 2000; Burch/Sagrera, 2009, 259), la gran reducció de sitges de la primera meitat del segle II aC ha de reflectir clarament una inflexió en el procés de producció i emmagatzematge de l'excedent en aquests establiments al llarg d'aquesta fase. Si, com sembla, els conjunts de sitges es troben a prop de les àrees de producció, és a dir, a prop dels camps, aquest *hiatus* es pot interpretar almenys en part com un abandonament de determinades terres de cultiu, fet que podria explicar-se per una reducció del poblament i de la demografia.

¹² Sense ànim d'exhaustivitat, seria el cas dels conjunts de sitges entorn de Burriac, Can Jordi, Can Feu, Can Fatjó, les Guàrdies, Sant Miquel de Sorba, etc. (Olesti 2000).

De tota manera, no creiem que aquesta reducció demogràfica sigui l'únic factor que explicaria aquest *hiatus*. En aquest sentit, és també significatiu que coetàniament apareguin nous conjunts de sitges en altres punts, com seria el cas dels nous magatzems documentats a *Emporion* (zona del fòrum), *Tarraco* (com ja hem vist) o Sant Julià de Ramis (Burch 2009), que tindran un important paper territorial en aquesta fase i en la següent. Sembla que podem parlar d'un doble fenomen: d'una banda, la reducció de la capacitat d'estoc (els nous centres no assolixen el mateix volum d'emmagatzematge que hi havia en la fase anterior, indicis d'una menor capacitat de treball de la terra i de despoblament), i de l'altra, una desviació d'una part d'aquests excedents cap a nous punts d'estoc. Tots dos fenòmens es poden relacionar amb la presència romana, i serien indicatius del drenatge de recursos agrícoles que pateixen les poblacions indígenes, així com d'una certa reducció de la seva capacitat agrícola.

Aquesta crisi es veu també reflectida en el món de la producció amforal, un producte que hem de vincular a la mateixa gestió de l'excedent agrícola, en tant que mitjà de transport i emmagatzematge preferent en el món indígena. Així, alguns dels forns d'àmfora ibèrica coneguts, com els de Can Jordi, Sant Simó o Can Vilà (Olesti 1995), no presenten nivells d'aquest moment. Fins i tot en algun dels punts d'arribada d'aquestes àmfores, com seria el port de *Lattara*, s'ha identificat un descens espectacular d'aquestes produccions (Py 1992).

Com explicar tots aquests canvis i reassentaments, tant de poblament com de producció-estoc? Com explicar les recuperacions tan lentes en algunes àrees i en canvi les sorprenents eclosions urbanes o protourbanes en altres?

Creiem que justament aquesta fase és la que marcarà, en funció de la resposta a Roma durant el període bèl·lic, la relació més o menys privilegiada dels indígenes amb els governadors romans, i consegüentment el seu millor o pitjor tractament quant a obligacions envers l'administració provincial romana. Aquestes obligacions implicaren diversos tipus de prestacions, des de les mateixes contribucions en espècie o moneda, fruit del drenatge dels recursos agrícoles i ramaders, fins a les contribucions de caire militar, com *auxilia*, o finalment l'obligació d'hostatjar i abastir les tropes d'ocupació.

La primera de les obligacions, el drenatge dels recursos indígenes, estava supeditada al manteniment, la pèrdua o l'increment dels territoris dependents per part de les *civitates* sotmeses. En aquest sentit, la gestió de les terres provincials constituí un dels elements clau en l'estratègia romana per al control i integració de les comunitats indígenes al nou sistema. Més enllà de la pertinença genèrica a Roma de la terra provincial pel dret de conquesta (Sáez 1998, 100; Orejas/Sastre 1999), les formes de propietat, o millor possessió, de la terra de les *civitates* quedaren ara vinculades, ni que només fos pels sistemes de taxació *ad hoc* (Ñaco 2003), a un model diferent, on feia ja segles s'havia consolidat el model de propietat privada de la terra. En el model anomenat de *redditio*, la confiscació inicial aniria seguida d'un retorn precari de les terres als seus antics ocupants (Ñaco 2003), però sempre a través del filtre i la discrecionalitat romana, és a dir, no sense canvis. Això tingué una doble conseqüència: entre les diverses *civitates* es degueren produir casos de pèrdues i guanys, però en l'àmbit intern de cada *civitas*, també la possessió de la terra esdevingué un element de premi i càstig, i s'afavoria o perjudicava la major o menor col·laboració.

Pel que fa a la variable inter-*civitates*, durant el període bèl·lic la gestió del territori provincial s'havia centrat sobretot en el manteniment de la integritat territorial de les comunitats aliades, i una intervenció més agressiva en el cas de les enemigues. Ja en el període bèl·lic, com hem vist,

s'efectuà alguna repartició de terres a grups indígenes, i aquesta estratègia continuà sent utilitzada per Roma en altres situacions. Per exemple, Apià (*Iber.*, 42) ens indica com els lusons, propers a l'Ebre, es revoltaren el 181 aC per no tenir terra suficient, i Fulvi Flaccus els atacà i derrotà. Alguns d'aquests revoltats, ubicats a *Complega*, atacaren després els camps dels bàrbars veïns, probablement aliats dels romans. Poc temps després, Tiberi Semproni Grac assentà després de derrotar-los els habitants de *Complega*, dividint i repartint les terres (Apià, *Iber.*, 43). És possible pensar que aquesta estratègia també hagués estat utilitzada en la zona del NE, i així les comunitats que havien oposat més resistència a Roma haurien vist reduïts els seus territoris, probablement en profit d'altres d'aliades. Sabem que això passà en èpoques posteriors, com per exemple després de la captura de Numància, en què els aliats de Roma es repartiren part del territori. No és en aquest sentit inversemblant pensar que les terres d'algunes de les comunitats més castigades, on es documenta fins i tot l'abandonament dels principals centres territorials, passessin en un percentatge important a ser explotades per les comunitats veïnes, més favorables a Roma.

Però també cal tenir en compte la variant interna d'aquest fenomen, a l'interior de les mateixes *civitates* aliades de Roma. Aquí, lògicament, la nostra informació és molt limitada, perquè coneixem força malament el punt de partida —l'estructura de propietat de la terra en el món ibèric del NE—, però és possible suposar un model gentilici, en el qual alguns llinatges ocupaven i controlaven les millors terres, i per tant una part més important de l'excedent agrícola. Aquestes formes indígenes de propietat, com s'adaptaren a la nova situació? Quin procés seguiren fins a la consolidació, ja en època molt posterior, de la propietat privada entesa en el sentit romà del terme?

El cas que pot ser més indicatiu és el dels *bergistani*, en què, com hem vist, alguns grups haurien conservat els seus béns —i aquí probablement caldria incloure el control de determinats camps, el bé principal d'aquests llinatges—, mentre que altres els haurien perdut. Cal aquí destacar la referència de Livi (34, 21) als nobles i els seus parents per via masculina (*cognati*) en el que sembla reflectir un model de propietat de tipus gentilici molt adient amb el model social i territorial dels *oppida*, i que inclouria el control de les millors terres dins el grup familiar o *gens*.

De fet, aquest darrer document i altres de similars (com podria ser el mateix Decret de la *Turris Lascutana*, CIL XII, 614) ens indiquen que una part de les comunitats indígenes —en el cas bergistà, evidentment la noblesa i els seus familiars— mantingué una posició preeminent en la nova situació, conservant les fonts de riquesa. Atès el context històric del moment, hem de suposar que aquestes fonts de riquesa estaven articulades al voltant de la possessió de les millors terres, un element fonamental en les societats del ferro mediterrànies (Sanmartí 2005). La conservació d'aquestes propietats i terres, però, no deixà la situació tal com estava abans de la conquesta. Les terres que conserva la noblesa ara estan garantides per l'administració provincial. Evidentment no tenen cap validesa legal estricta, són sol provincial i per tant només se'n garanteix l'usdefruit, la *possessio*, fins que el Senat i el poble romà ho vulguin (com indiquen alguns documents conservats), però en l'aspecte pràctic, davant les mateixes comunitats indígenes, aquestes terres garantides per Roma representen un nou vincle de propietat, diferent en qualsevol cas al del període ibèric, perquè hi ha una autoritat superior que la proclama i la gestiona. Ara la possessió de la terra ja no depèn d'un sistema polític autònom, controlat per les elits locals però basat en models comunitaris (com comunitaris sembla que són els magatzems de sitges documentats arreu al segle III aC), sinó d'unes elits interlocutores preferents amb els comandants i governadors romans,

noblesa que a poc a poc exercirà per tant un control més estricte sobre els seus mateixos camps. En el model indígena preromà, les elits havien de redistribuir part dels seus excedents entre la resta de la comunitat, bé a partir de les diverses formes de dependència personal existents, bé a partir de l'exercici del seu lideratge. Aquest poder havia de tenir un cert contrapès, ja que a les fonts es menciona la reacció dels grups no nobles enfront de la noblesa (com en el cas bergistà, amb la definició com a *praedones* dels revoltats que no accepten sotmetre's, o indirectament en el cas de l'assemblea de Cató amb els *senatores* de les *civitates* indígenes, on els demana que l'ajudin a convèncer les seves comunitats —Livi, 34, 17, 9). El pacte amb Roma implicava la garantia dels privilegis dels *principes*, i la consolidació d'un model que afavoria els seus interessos, tot i la pèrdua de l'autonomia política.

Aquest fenomen afavorí el procés de privatització de les terres, un procés lent i jurídicament poc definit —no oblidem que en sòl provincial no hi ha *dominium*, propietat de ple dret—, però que tingué repercussions a la pràctica sobre els camps del NE, en permetre a les elits locals un control més efectiu de les seves possessions i més disponibilitat dels seus excedents, de la qual cosa els successos del 171 aC són un bon reflex.¹³

Justament per això, perquè la terra agrícola continuava sent treballada, explotada i en possessió de les comunitats locals, el model de taxació que Roma imposà per a aquest període s'havia d'establir a partir del mateix model de poblament indígena, on els *oppida* eren la peça fonamental. Aquí s'entén perfectament la referència a l'ambaixada dels *socii* hispans del 171 aC, que demana millores en el tractament dels excedents agrícoles per part dels comandants romans (*praefecti oppida*) ubicats als seus *oppida*. Tampoc és estrany per això que els legats indígenes triessin com a patrons justament els antics governadors que els havien garantit el control de les seves possessions. Casualment o no, trien entre altres M. Porci Cató i L. Emili Paule, els dos governadors que sabem per Livi (34, 21) i pel Decret de la *Turris Lascutana* que havien garantit als indígenes —de fet en el cas de Cató i els bergistans, estrictament a la seva noblesa— la possessió de les seves propietats.

Un últim element permetria acabar de definir aquest model de primera meitat del segle II aC. Com succeeix explícitament en el cas dels pactes de Tiberi Semproni Grac amb els celtibers (Apià, *Iber.*, 43-44) i també el 194 en el cas de la conquesta de la Gàl·lia Cisalpina (Ñaco 2003, 194), Roma estableix en els pactes de rendició la prohibició de fundar noves ciutats per part dels indígenes. En el cas de Semproni Grac, la prohibició és paral·lela a la repartició de terres als indígenes, fet que demostra que Roma no és contrària a les noves distribucions de terres, sinó a l'establiment de noves entitats polítiques que puguin distorsionar la situació establerta després de la conquesta, el que podríem dir l'*status quo*. Cal entendre aquesta estratègia com un intent d'evitar processos de gènesi urbana que trenquessin l'equilibri instaurat, però també com un reforçament de les elits urbanes deixades al seu lloc després del període bèl·lic. Els processos de sinecisme urbà, és a dir, de noves fundacions urbanes, implicaven tensions socials i desequilibris interns, que en cap cas podien afavorir els llinatges nobles vinculats i dependents dels governadors romans. Si aquesta política fou general, i aplicable per tant també al NE peninsular, seria un element més que explicaria per què els fenòmens d'abandonament d'alguns *oppida* principals no donen lloc a noves fundacions, sinó al trasllat i reassentament dels supervivents al territori rural, o als centres que han mantingut —o potenciat— un paper articulador del territori dependent. L'ambaixada del 171 aC demostra que les pautes de poblament indígenes sorgides del període bèl·lic són prou útils per als interessos romans, i que

¹³ Per exemple, les *vicesimae* i les compres forçades podrien reflectir indirectament aquesta nova capacitat de gestió dels excedents locals per part de les nobleses indígenes, que a través de la taxació romana de fet està escapant dels mateixos models de redistribució. La venda dels excedents als comandants, ni que en part hagi estat forçada i a preus arbitraris, està donant als qui controlen aquests excedents un mecanisme d'obtenció de moneda i recursos que no existia en el període preromà. En altres paraules, afavoreix la privatització dels excedents, i la seva entrada en noves formes de distribució i de mercat. Aquest podia haver estat un motor important de privatització de la terra i d'integració en un model econòmic de més abast, un veritable mercat provincial.

aquests no tenen cap interès que canviïn i puguin afectar negativament el sistema provincial d'obtenció de recursos. En altres paraules, no hi ha encara cap voluntat d'urbanització, de reorganització territorial a partir del model urbà, sinó una voluntat de mantenir les estructures indígenes protourbanes, que són prou adients per a la juxtaposició dels mecanismes d'exacció romans i que han demostrat la seva efectivitat durant aquest període de domini. Aquest model ha estat qualificat per alguns autors d'economia de guerra (Ñaco 2003), una definició que ens sembla encertada si entenem que l'exèrcit és l'instrument principal de domini i de control d'aquests territoris, i que no hi ha una voluntat de transformació. Aquesta economia de guerra, però, no implica, com a vegades sembla desprendre's d'alguns treballs, que l'única funció de l'exèrcit romà sigui el seu automanteniment, i que l'aprovisionament de l'exèrcit sigui l'únic objectiu romà. No dubtem que Roma, més enllà de l'esfera militar, obtingué recursos importants de la *provincia*, com bé reflecteixen les fonts en parlar dels botins obtinguts, o Cató en parlar del vectigal sobre les mines. Com hem indicat, el reflex arqueològic de tots aquests elements podria veure's en la continuïtat d'una part important dels *oppida* indígenes, i també en la nova distribució dels conjunts de sitges, que semblen delimitar canvis en les pautes de producció agrícola, i sobretot canvis en la distribució dels excedents, ara vinculats encara als *oppida* importants que perduren, però sobretot als nuclis que mostren una major connexió amb l'ocupació romana.

La segona meitat del segle II aC

A partir de mitjan segle II aC es documenta una inflexió en la dinàmica imperialista romana que comporta un increment de la pressió sobre els territoris provincials i les seves poblacions (Prieto 1995). En el cas d'Hispania, i especialment a partir del 133 aC —és a dir, amb la fi de les guerres cel·tibèriques i la destrucció de Numància—, sembla clar que Roma va desenvolupar noves formes de control i explotació d'aquests territoris, amb uns mecanismes més agressius que semblen haver estat organitzats a partir de l'enviament de comissions senatorials (Prieto 1995; Pina 1997). Fins aleshores havia predominat, després de la repressió, una estratègia no excessivament intervencionista, en la qual dominava la juxtaposició dels mecanismes d'exacció romans a les pautes de poblament i producció locals. A partir d'aleshores, en canvi, sembla que l'estratègia fou més agressiva, i la pressió romana provocaria canvis més importants a les comunitats locals (Olesti 2000).

Les fonts literàries antigues, molt escasses pel que fa al nord-est peninsular —ara ja una zona de rereguarda—, són coincidents en mostrar símptomes d'aquest nou intervencionisme. Si mirem l'interior de la Península —no forçosament l'única perspectiva que hem de tenir en compte—, ja des de mitjan segle II aC, amb l'inici de les guerres cel·tibèriques, era molt explícit l'interès de Roma per anar més enllà en l'explotació d'aquests territoris (Apià, *Iber.*, 44). Així, si per a T. Semproni Grac havia estat suficient el manteniment de les pautes indígenes preexistents, i articular a través d'elles uns mecanismes de drenatges de recursos, ara això ja no era prou: Roma trencà els pactes i inicià l'ofensiva contra els cel·tibers, aprofitant, això sí, la col·laboració d'una part del món indígena. Acabada la guerra, la voluntat de reorganització dels territoris sembla clara, com ho indica l'arribada de comissions de *decemviri* (similars a les que foren enviades també a Àsia o Cartago), el repartiment del territori numantí entre els aliats i el trasllat i deportació d'alguns pobles indígenes (Pina 2004). En aquest sentit, és possible relacionar l'arribada de les comissions senatorials amb algunes actuacions de caràcter oficial i militar que garantien aquest

control, com la millora de la xarxa viària (mencionada per Polibi, 3, 39, 3 i documentada epigràficament), l'establiment de punts de control territorial i el creixement de determinats centres estratègics.

Si mirem fora de la Península, un altre element que cal destacar fou la conquesta de la Gàl·lia Narbonesa i de les Illes Balears, estretament vinculades a l'àrea catalana, que posaren de manifest la necessitat d'una gestió global de l'arc mediterrani occidental. L'obertura d'una via terrestre amb Itàlia i el control d'unes illes estratègiques en les rutes navals com les Balears no podien sinó incrementar la necessitat d'organitzar uns territoris cada cop més ben connectats amb Itàlia, i que, en el cas del nord-est, eren clau com a zona de contacte entre l'interior peninsular i les vies mediterrànies, tant navals com terrestres. En aquest sentit, no deixa de ser significatiu que a partir d'aquest moment siguin també clau en els diversos episodis històrics documentats nuclis com Narbona (refundació d'un centre indígena important) i *Ilerda*, que marquen precisament un eix transpirinenc clau i que foren especialment potenciats a partir d'aquest moment.

En aquest panorama, a la vegada que s'incorporen aquests nous centres, i paral·lelament a la continuïtat dels principals nuclis indígenes del segle II aC, no són estranyes a les fonts les mencions a fenòmens de reassentament de poblacions indígenes, que inclouen fins i tot la fundació de noves ciutats. Un exemple indicatiu serà el d'alguns grups de lusitans que foren deportats, assentats amb noves terres i finalment urbanitzats després de la derrota de Viriat (Apià, *Iber.*, 75; Diodor, 33.1.4; Livi, *Per.*, 95; Estrabó, 3.1.6; Pina, 2004, 230). Diodor esmenta explícitament la fundació d'un centre urbà, igual com Livi (agros et oppidum dedit), fet que sembla indicar que ja a partir d'aquest moment la urbanització era una estratègia viable per a la gestió dels territoris sotmesos. Un altre exemple seria el dels cel·tibers, establerts probablement a *Ulterior*, a la zona de la Betúria, després de la guerra numantina (Pina 2004, 239). Entre aquests desplaçats i reassentats, és possible que calgui incloure precisament una part dels numantins, que perderen part del seu territori en profit de les ciutats veïnes i que, almenys en alguns casos, devien ser deportats a *Aeso* (Mayer 1998, 20). Un altre dels casos més significatius és el de *Colenda*, el 104 aC, prop de la qual el comandant Marc Mari va fundar una ciutat amb tropes cel·tibèriques auxiliars (Apià, *Iber.*, 99). Els indígenes que, com a auxiliars, havien mostrat més col·laboració amb Roma foren premiats amb el dret de fundar un centre urbà, en una estratègia totalment diferent a l'anterior, la de Semproni Grac, que s'oposava a la fundació de nous nuclis. Ara les ciutats són convenients per a l'estratègia d'ocupació romana, i permeten assentar els *auxilia* i explotar el territori, justament el contrari del que passava a la fase anterior. És cert que el cas de *Colenda* és excepcional, i sabem que els seus habitants foren massacrats per Titus Didi molt pocs anys després amb l'estratagema de prometre noves reparticions de terres a partir de l'establiment d'un cadastre (i l'elaboració d'un registre d'homes, dones i nens —Apià, *Iber.*, 100—), però el cas demostra que almenys una part de l'elit romana començava a ser conscient de la necessitat d'urbanitzar els indígenes, i assentar-los amb terres, com a mecanisme de control i explotació d'aquests territoris provincials, en una via d'integració i de pacte que, tot i aquest fracàs, degué ser important.

En aquest sentit, altres casos, com el de *Termeso*, l'any 98 aC, quan el mateix Didi traslladà la ciutat des d'una elevació fins a la plana per reduir la seva capacitat defensiva (Apià, *Iber.*, 99), o l'existència a *Contrebia* d'una llarga llista amb noms d'homes i dones que podrien correspondre a un d'aquests registres cadastrals (Pena 1998), ens indiquen que aquesta estratègia urbanitzadora pogué ser més important del que creiem.

Si passem a les dades arqueològiques, cal dir en primer lloc que aquest és un dels moments més dinàmics en l'evolució dels territoris del nord-est, on són nombrosos els jaciments amb registres d'aquest període. Podem englobar en diversos punts els trets més característics d'aquest període:

1. Hi ha un fenomen de potenciació, i fins i tot podríem parlar de desenvolupament urbà, de bona part dels centres indígenes que s'havien consolidat durant el període anterior i que presentaven ja un notable paper articulador del territori, fins i tot de tipus capitali. Alguns d'ells coincideixen també amb seques de moneda ibèrica.

És el cas d'*Emporion*, una ciutat que en la historiografia es tendeix a diferenciar de la resta de centres indígenes, però que de fet per a Roma no deixa de ser un nucli provincial (col·laboracionista, com altres centres d'origen massaliota, però finalment peregrí, i que no apareix a les fonts com a federat, sinó com a aliat, *socii*). A mitjan segle II aC aquest centre es dota d'una nova muralla, amb una nova porta fortificada, cosa que va permetre la reorganització de la part meridional de la *neapolis*. Fora muralles s'obren noves sitges (prop de l'anomenat *praesidium*, on ja en el període anterior havíem documentat l'obertura de nombroses sitges, i on després s'erigirà el fòrum), la qual cosa reforça el paper d'aquest centre com a lloc de concentració d'excedent agrícola (Aquilué et al. 2002, 9; Burch-Sagrera 2009, 263). També es data en aquest moment la construcció d'un mur/moll associat a les instal·lacions portuàries, que mostra el desenvolupament de les estructures vinculades al comerç naval. Finalment, sembla que correspon a Empúries la seca d'*Untikesken*, i fins i tot sembla que encara en aquest moment s'encunyen algunes dracmes emporitanes, fet que indica que la producció de moneda coincideix amb la nova eclosió de la ciutat.

Un fenomen similar es documenta a *Tarraco*: nova muralla de mitjan/segona meitat del segle II aC, que ara uneix la part alta i la part baixa —l'*oppidum* indígena— de la ciutat (en el que podem considerar un indicatiu clar de sinecisme, d'unió entre les comunitats locals i foranes del nucli), continuïtat en l'obertura de sitges a la zona del futur fòrum colonial i construcció de noves estructures portuàries a la part baixa (Díaz 2008, 177). També com a *Emporion*, aquest triple model (muralla, sitges, port) es completa amb l'aparició o potenciació de la seca de *Kese*, que encunya moneda de plata i bronze en quantitats importants. Aquest procés d'urbanització de *Tarraco* s'ha vist completat amb els resultats dels darrers treballs a la ciutat: del final del segle II aC es data la construcció d'una nova retícula urbana (amb noves cloaques) i l'erecció d'un temple amb tres *cellae*, en el que es considera el primer fòrum de la ciutat (Mar/Ruiz de Arbulo/Vivó 2010, 62).

Un tercer exemple d'aquest procés el trobem a Burriac i la vall de Cabrera, la probable *Ilturo* monetat (Olesti 1995). L'*oppidum*, d'unes deu hectàrees, presenta en aquesta fase un gran dinamisme, amb una reforma urbanística important que inclou nous carrers rectilinis adaptats al pendent, noves clavegueres i una nova porta fortificada a la part baixa, on s'utilitza la tècnica de l'*opus quadratum*. Alguns elements, com l'erecció d'un magatzem de *dolia* de mesures romanes, amb restes d'una possible premsa, o la troballa d'una tauleta de cera i un estilet de plata, així com dues puntes de *pilum* i projectils de fona, mostren com el centre indígena presenta elements de filiació itàlica. Al voltant de l'*oppidum* s'han documentat diversos magatzems de sitges (Can Bartomeu, Can Modolell) que recuperen l'emmagatzematge perdut a la fase anterior, si bé ara aquests conjunts de sitges apareixen controlats per petits hàbitats coetanis.

De tota manera, el més significatiu a Burriac és la construcció coetània a la part baixa de la vall, a Ca l'Arnau, a una mica menys d'un quilòmetre, d'un

centre de nova planta de filiació itàlica que inclou una xarxa de carrers ortogonals, diverses *domus* amb paviments de *signinum* tessel·lats, i sobretot un conjunt termal de mitjan/segona meitat del segle II aC (Martín 2000, 2004). Es tracta d'unes termes de caràcter públic, de 450 metres quadrats, que no sols responen al model itàlic dels banys, sinó que foren construïdes amb materials directament portats del golf de Nàpols. Fins i tot recentment ha estat excavada la base d'un mur de podi amb escales a Can Masriera, que sembla indicar l'existència d'un possible sector de temples a l'indret (Clariana 2008, 23). Pel que fa als espais domèstics, ha estat localitzada una petita figura togada de bronze que correspon a una divinitat larària, probablement una Fortuna (Clariana 2008, 20).

Aquestes troballes es complementen amb l'aparició en estrats de reompliment de gran quantitat de fragments i escòria de metall, peces discoïdals retallades de plom i estany, que s'han interpretat com lingots d'on s'extrauria el material per encunyar moneda i que permeten identificar al lloc la seca d'*Iluro*.

El conjunt de Ca l'Arnau i els jaciments associats de Cabrera ens mostren, doncs, una fase de la segona meitat del segle II aC de clara filiació itàlica, que tanmateix presenta indicis més antics (com les àrees rituals i d'enterrament de Can Rodon de l'Hort o Ca l'Hostal) i altres d'indígenes (com la inhumació d'un nadó sota un dels murs), i que mostra com la part baixa de la vall de Cabrera és en realitat una àrea suburbana de Burriac, en el que podríem qualificar com una veritable ciutat-vall. Així, els edificis itàlics de Ca l'Arnau s'han d'entendre com un veritable barri extramurs, una nova zona de desenvolupament, del conjunt urbà i periurbà de Burriac-*Iluro*. No estariem, doncs, davant d'un simple model de ciutat alta indígena i baixa itàlica, sinó d'un conjunt unitari amb sectors diferenciats, on conviuen poblacions indígenes i foranes, i que ha incorporat els elements clau del fenomen urbanitzador romà: nova porta fortificada, banys, residències senyoriales tipus *domus*, un possible sector de temples itàlics (coetanis a la Cova de les Encantades, un tradicional santuari indígena en cova al Montcabrer) i finalment moneda. En altres paraules, és un nou exemple de la consolidació de la urbanització en algunes zones preferents del nord-est.¹⁴

Més al nord, localitzem un quart exemple d'aquest procés d'urbanització a Sant Julià de Ramis. En aquest *oppidum* indiqueta, al llarg de la segona meitat del segle II aC es produeix també una reforma urbanística notable, que inclou l'edificació d'una nova muralla que permet crear una plataforma artificial sobre la qual es construeix un edifici de caire monumental, un possible temple, mal conegut (Burch et al. 2000). La cultura material de l'*oppidum* adopta elements molt remarcables de tècnica romana, mentre que al peu de l'*oppidum* prenen de nou importància les àrees d'emmagatzematge en sitges, que documenten un increment molt notable de la capacitat d'estoc, com succeeix també a *Emporion*, *Tarraco* i Burriac. La diferència de Sant Julià amb els casos anteriors, però, és l'absència d'una seca de moneda ibèrica.

Si avancem vers el sud, a l'àrea del Vallès, tot i no haver-hi exemples tan clars, hi ha tanmateix bons indicis de processos similars. És el cas de Ca n'Olivé (Cerdanyola), on un *oppidum* laietà de segon ordre mostra al llarg de la segona meitat del segle II aC una eclosió clara, amb un increment molt important del conjunt de sitges que es troben al peu del nucli. El mateix succeeix a Can Fatjó (Rubí), un *oppidum* també amb sitges al voltant, i que entrarà amb gran entitat a l'època imperial. Un cas més complex, però al meu entendre enormement significatiu, és el de la Torre Roja (Caldes de Montbui). Els darrers treballs han permès documentar que l'*oppidum*, que ocupa respecte al territori una posició força central, amb un control sobre

¹⁴ Segons els seus excavadors, el conjunt de Ca l'Arnau seria un centre administratiu romà del territori del Maresme (Martín-García 2002, 41) anterior a la fundació de la ciutat romana d'*Iluro*. Coincidim en part amb aquesta interpretació, però no completament: el centre administratiu no seria només Ca l'Arnau, sinó el conjunt de Burriac - Ca l'Arnau, és a dir, un nucli híbrid romanoindígena, amb una prolongació al pla de la ciutat indígena que ha incorporat els nous elements definidors del concepte urbà, tal com hem vist en altres casos del nord-est, i tal com succeeix en altres zones peninsulars (Bendala 2000-2001, 248). D'altra banda, Roma no coneix centres administratius, el que coneix, i promou, són ciutats -*urbs*- en els seus territoris dependents, que són els espais preferents per a la integració social, econòmica i cultural de les comunitats provincials. En aquest sentit, cal entendre el conjunt de la Vall de Cabrera com un exemple magnífic d'urbanització de la segona meitat del segle II aC.

la via vers l'Ausetània ja documentada al segle II aC, fou pràcticament abandonat al principi del segle II aC. Al final del segle II, o fins i tot l'inici del segle I aC, l'*oppidum* no sols fou reocupat, sinó que s'hi detecta un fenomen d'urbanització amb illes de cases planificades i *domus* de planta complexa, que si bé foren ocupades per poblacions ibèriques finals (com indica la cultura material —grafits ibèrics— i la presència de nadons inhumats sota els murs), mostren també força elements tècnics i urbanístics de filiació romana (Fortó et al. 2004). És indicatiu com a la Torre Roja es detecten novetats com les clavegueres, l'urbanisme planificat, nombroses sitges a l'interior dels habitatges i de magatzems de *dolia* o les cases complexes organitzades entorn d'un pati (d'uns 300 m²), elements que hem trobat també a Burriac-*Ilturo* i que de nou ens parlen d'un fenomen d'urbanització força evident.¹⁵ Es tracta d'urbanització sota pautes romanes, encara que no es tracti pròpiament del que anomenariem fundacions romanes. Si, com ha estat proposat, pot ubicar-se a la Torre Roja o al seu voltant la seca monetar d'*Eusti*, podríem estar de nou davant d'un fenomen paral·lel al d'altres centres, on l'eclosió urbana va acompanyada d'encunyacions indígenes.

Si seguim vers el sud, tindriem els casos de Darró i Olèrdola. De Darró ja n'hem parlat anteriorment, i només cal destacar la continuïtat del nucli en aquest període. Més significatiu és el cas d'Olèrdola, on de nou al final del segle II aC —o potser ja inici del segle I aC— es construeix sobre un *oppidum* ibèric de llarga tradició una nova muralla, amb una porta fortificada amb dues torres, seguint un model que ja hem vist en altres casos. També del mateix moment sembla que data la construcció d'una torre-talaia i una impressionant cisterna retallada a la roca. La muralla, en *opus quadratum*, podria ser equiparada a algun tram de la muralla coetània de *Tarraco*, però, com que correspon a un jaciment indígena, en cap cas es parla d'un fenomen urbanitzador. Creiem tanmateix que es tracta novament d'un exemple d'urbanització del món indígena, probablement amb la presència d'un conjunt reduït de població itàlica, paral·lel als esmentats abans.

Més al sud, a l'àrea ilercona, sabem que la major part d'*oppida* que perviuen de la fase anterior continuen, però no tenim indicis clars de la seva potenciació en aquesta fase (sabem per exemple que el Castellet de Banyoles continua ocupat, però en desconexem l'evolució interna). Potser un coneixement més precís dels precedents de la *Dertosa* romana ens permetria oferir una millor perspectiva.

Si avancem vers l'interior, a l'àrea ilergeta, el Molí d'Espígol presenta importants nivells d'aquesta fase. Però és el nucli d'*Ilerda*, que suposem de tipus capitalí però que arqueològicament no ha ofert ni estructures ni pràcticament materials de l'ibèric ple, que presenta novetats d'aquesta fase. Així, del final del segle II aC es daten les primeres estructures localitzades al turó de la Seu, i poc després, al principi del segle I aC, s'inicia l'ocupació de la part baixa de la ciutat, ja a la zona propera al riu i al pont sobre el Segre (Payà et al. 2003, 286). Com veurem, la consolidació d'*Ilerda* com un nucli urbà de primer ordre és confirmada ja a l'inici del segle I aC, tant per les fonts literàries (que esmenten *Ilerda* com un punt clau en la línia de defensa dels sertorians enfront de l'exèrcit de Sul·la) com per l'epigrafia, amb els cavallers *ilerdenses* de l'epígraf d'*Auscum*. També la moneda, amb la seca d'*Iltirta* que encunya bronze i plata, és un bon indicador d'aquest paper preminent. Es tracta, doncs, de nou, d'un procés clar d'urbanització, que si es documenta ben consolidat al principi del segle I aC, és possible suposar que s'inicià a la fase anterior, coincidint amb els primers elements arqueològics documentats.

A la Lacetània es manté l'ocupació del Cogulló, un *oppidum* que sembla preminent a la regió. Pel que fa a l'Ausetània, el que potser era un

¹⁵ Aquests autors (Fortó et al. 2004) han destacat com el despoblament de la Torre Roja al principi del segle II aC coincideix en el temps amb l'eclosió de tot un seguit de jaciments ibèrics finals de plana, que coincideix plenament amb el fenomen que ja anomenàrem fa temps amb el concepte de *reassentament* (Olesti 1993, 1995). La novetat seria la major complexitat d'aquest cas, amb un retorn al poblament concentrat precisament en el moment de la urbanització del final del segle II aC. Sobre les darreres troballes a la Torre Roja, disposem també de les dades presentades recentment a la conferència d'A. Fortó i X. Maese Tribuna d'arqueologia 2009-2010,

oppidum principal, l'Esquerda de Roda de Ter, no sols es manté, sinó que s'hi construeix una nova muralla, fet que sembla un factor característic dels *oppida* principals en aquest període.

2. Enfront d'aquests *oppida* emergents, una part significativa dels *oppida* secundaris que havien perviscut durant la primera meitat del segle II aC ara inicien una clara davallada, que porta en molts casos a l'abandonament definitiu a partir de mitjan segle II aC o ja a l'inici del segle I aC. El començament del segle I aC sembla una data límit pel que fa a l'ocupació de nombrosos *oppida* de l'àrea catalana, com seria el cas del Far de Sant Sebastià i el Turó Rodó a l'àrea indigueta, la Cadira del Bisbe i Mas Boscà a l'àrea laietana, el Turó de Montgròs a l'ausetana, el Molí d'Espígol a la ilergeta, etc.

3. Un altre gran fenomen del període, complementari al de la urbanització, és el sorgiment de nous establiments que presenten unes característiques tant constructives com de cultura material que podem vincular a la presència de poblacions itàliques o romanes. Ca l'Arnau n'és un dels millors exemples, però, com hem vist, creiem que aquest jaciment ha de ser entès en el context de la vall de Cabrera i la seva vinculació directa a l'*oppidum* de Burriac. Un segon exemple és el Camp de les Lloses (Tona). Aquí, també al peu d'un possible establiment ibèric (el Castell de Tona, un centre que de moment no sembla presentar l'entitat d'un centre preeminent), al llarg de la segona meitat del segle II aC (120 aC aprox.) s'edifica un establiment que els seus excavadors han qualificat de *vicus* de caràcter militar, vinculat al pas de la via que creua la plana osonenca del Vallès a l'interior (Duran et al. 2008, 54). S'han excavat cinc habitatges organitzats segons una retícula orientada a partir de dos eixos nord-sud, alguns d'ells amb una planta de casa amb atri o pati central. La cultura material de l'indret presenta una bona part de les característiques dels hàbitats de l'ibèric final (incloent-hi una presència notable de peces amb grafit ibèrics —Duran et al. 2008, 123— i de diverses inhumacions de nadons sota les cases), però també destaca un paquet de materials excepcionals, que hem de vincular probablement a la presència de població itàlica: lingots de plom, eines d'un taller metal·lúrgic, suports i aplics de moble de bronze, elements d'armament (virolles i puntes de llança), un larari amb una àrula, dipòsits rituals (un d'ells amb un vas plàstic amb un rostre infantil), una gerreta votiva sobre una safata de ferro, un mànec de *sympulum*, ploms monetiformes i monedes de bronze partides, un victoriat i un quinari romà, etc. També és destacable la localització d'un punxó d'escriptura, una caixa porta-segells i les frontisses metàl·liques d'una tauleta de cera perduda (Duran et al. 2008).

És molt interessant veure com alguns d'aquests elements (el larari, els estris per a l'escriptura en tauletes o els lingots de plom) es documenten igualment a Ca l'Arnau. També, com a Ca l'Arnau, la cronologia final del jaciment, entorn del 80 aC, mostra un nou paral·lel. Finalment, l'absència d'indícis de muralla en ambdós jaciments al pla sembla significativa. No es tractaria de centres pròpiament defensius.

Hi ha indicis de jaciments similars en altres punts, com per exemple a Can Rossell (Llinars del Vallès), prop del pas de la futura Via Augusta, on només es pogué excavar parcialment un edifici amb pati central i part d'un altre, interpretat com a magatzem del principi del segle I aC (Sánchez/Barrassettes 1997, 5). Es coneixen estructures en una àrea de superfície notable, i de fet l'excavació d'un carrer de sis metres d'amplària sembla indicar que ens trobem de nou davant d'un establiment complex. També aquí conviuen elements de tradició indígena (destaquen quatre peces de campaniana B amb un grafit ibèric —Panosa 1998, 465—) amb elements nous, com una claveguera al pati amb un sofisticat sistema de filtre en plom, elements

metàl·lics com un peu de làmpada de bronze, àrees d'emmagatzematge en *dolia* i també en àmfores itàliques, un paviment en *signinum*, etc.

Un altre jaciment excepcional és el de Can Tacó (Montornès del Vallès). Datat entre la segona meitat del segle II aC i el primer quart del segle I aC, correspon a un establiment ubicat dalt d'un turó, en una posició de control territorial, i organitzat entorn de dos cossos constructius diferenciats d'uns 2.400 m² de superfície (Mercado et al. 2008, 206). Rodejat per una possible muralla o mur perimetral, ha estat interpretat com un *castellum* pels seus excavadors, si bé els elements defensius no són concloents (no hi ha ni torres ni fossats, i el gruix relatiu del mur perimetral, edificat amb la tècnica de l'*emplecton*, podria també correspondre a un mur de sosteniment de la terrassa artificial sobre la qual s'edifica l'establiment). L'anomenat cos II correspon a un edifici de planta clarament planificada, organitzat en terrasses, seguint un model d'arrel clarament romana (i possibles mesures romanes, com els 13,5 metres de la terrassa central, quasi 45 peus romans), amb un sistema de clavegueres i barbacanes que aprovisiona una magnífica cisterna excavada a la roca de 9 x 3,60 metres (gairebé 30 x 12 peus). La presència de paviments en *signinum*, tesselles, i sobretot una magnífica decoració parietal en estuc, simulant carreus de marbre del primer estil pompeïà (120-80 aC), ens indiquen l'existència d'un segon pis de notable caràcter luxós. Entre els materials localitzats hi ha un important conjunt de materials de l'ibèric final (amb presència de ceràmica a mà i un fragment de capfoguer), que són el gros dels materials ceràmics recuperats (Mercado et al. 2008, 205). No podem dubtar de la filiació itàlica del conjunt, però també val la pena destacar aquesta heterogeneïtat de la cultura material.

La interpretació com a *castellum* de Can Tacó és, al nostre entendre, qüestionable, perquè aquest terme destaca el caràcter defensiu del nucli per sobre del residencial, quan les dades arqueològiques mostren més aviat el contrari. Tampoc no hi ha indicis clars de producció, però sí d'emmagatzematge, fet que de nou s'adiria amb un centre residencial, amb un important domini visual, és a dir, amb un important impacte escenogràfic, i una funció d'estoc. En aquest sentit, ens sembla pertinent recordar l'existència a l'àrea del Vallès Oriental dels topònims *Semproniana* i *Praetorium*, el primer present al vas I de Vicarello (CIL XI 3281) i el segon als vasos II-IV (CIL XI 3282-3284), que els diversos investigadors han situat als voltants de Llinars-Granollers (Estrada 1998). En realitat, però, atesa la dificultat de fixar exactament el curs de la Via Augusta i la ubicació de les *mansiones* en el tram del Vallès, aquests *Semproniana* i *Praetorium* podrien molt bé estar situats en un altre punt, i algun d'ells es podria correspondre, al nostre entendre, amb aquest establiment de Can Tacó.¹⁶

Més clarament defensius, en canvi, són dos jaciments del mateix període localitzats a l'àrea ilergeta i ilercavona, respectivament. Es tracta en primer lloc de Monteró (Camarasa), un jaciment ubicat en una elevació sobre el Segre, que tant per les edificacions documentades com pel material aparegut (de nou hi ha nombrosos objectes metàl·lics decoratius, plaques de cinturó excepcionals, penjolls esferoïdals, un dau de bronze, i sobretot algunes peces d'armament) ha estat considerat un *castellum* d'una única fase (125-75 aC) (Ferrer et al. 2009, 147). L'existència d'una muralla perimetral d'1,5 metres d'amplada, l'organització en terrasses, restes de forns i tallers metal·lúrgics, un edifici complex amb parets decorades amb estucs pintats i paviments de *signinum*, i diversos edificis en bateria de caràcter més senzill, reforça aquesta interpretació com a *castellum* (Bermúdez et al. 2005, 458). L'existència d'un edifici singular, de representació, ens apropa també al cas de Can Tacó. És interessant destacar com d'aquest jaciment provenen diversos ploms epigràfics ibèrics, així com grafitis ibèrics

¹⁶ És evident que el *Praetorium* que s'esmenta en època d'August no pot ser el mateix de Can Tacó, abandonat al principi del segle I aC, si bé cal tenir en compte que *Praetorium* és un topònim més antic, que pogué perviure en una *mansio* augustiana i altimperial. Pel que fa a *Semproniana*, és un hipotètic establiment que ha estat vinculat a la presència de T. Semproni Grac pare com a governador a la província el 180 aC (Cadiou 2008), però també podria relacionar-se amb T. Semproni Grac fill, que fou qüestor a la Citerior el 137 aC, o fins i tot Gai Semproni Grac, que fou tribú a l'exèrcit d'Escipió a Numància. Val la pena destacar que *Semproniana* només apareix en un dels vasos, i sembla correspondre a un tram de la via ja fora d'ús en època augustiana, cosa que encaixaria millor amb la cronologia de Can Tacó. D'altra banda, és suggerent la connexió entre Can Tacó - *Semproniana* i la via reformada al final del segle II aC, ja que coincideix força amb la voluntat de Cai Semproni Grac, tribú de la plebs i triumvir *agris dandis*, d'organitzar les vies i els punts d'aprovisionament (Plutarc, *C. Grac.*, 5-6) (vid. *infra*).

sobre peces campanianes, que semblen indicar també la presència de personatges indígenes al lloc, probablement tropes auxiliars.

Pel que fa a Sant Miquel de Vinebre, també es tracta d'un petit *castellum* ubicat sobre l'estratègic pas de l'Ase» (Genera et al. 2005). D'uns 1.500 m² de superfície, protegit per una muralla i una torre en el punt més accessible, presenta a la segona meitat del segle II aC un conjunt d'àrees domèstiques i de producció, amb un petit dipòsit i una premsa vinícola, organitzades ortogonalment (Genera et al. 1999, 2006). Entre la cultura material hi ha elements excepcionals d'origen itàlic, com un *sympulum* complet i diversos fragments de coroplàstia, però també materials locals, com ceràmica a mà i peces amb grafit ibèrics, que indiquen l'existència de nou d'un grup ètnicament complex.

4. Tot i aquests grans canvis en el poblament concentrat, val a dir que en el poblament dispers, de l'hàbitat rural, és on documentem al llarg de la segona meitat del segle II aC els canvis més importants (Olesti 1997, 2000, 2006; Jàrraga 2000; Revilla 2004). Es tracta d'un fenomen d'aparició a les zones de la plana i vessants (encara que també hi ha exemples a cotes més elevades) d'un grup nombrós d'assentaments de filiació indígena, que, tot i mantenir característiques pròpies de la tradició ibèrica, incorporen nous elements de provenença romana. Són normalment nuclis de mida mitjana o petita, granges unifamiliars o poc més, amb habitacions senzilles construïdes amb murs de pedra seca i argila —que utilitzen sovint fragments de *tegula* al parament— i llars de foc de tradició ibèrica, i en molts casos associats a sitges. Incorporen com a novetat els sostres de *tegula*, àrees d'emmagatzematge en *dolia*, dipòsits de *signinum*, a vegades murs estucats, etc. En realitat, totes aquestes tècniques ja les hem detectat en aquest mateix període a l'interior dels *oppida* indígenes romanitzats. Pel que fa a la cultura material, presenten un paquet majoritari de material ibèric final, amb peces amb grafit ibèrics, ceràmica de cuina a mà, si bé també hi ha materials importats provinents d'Itàlia. Aquestes granges o factories rurals s'han pogut estudiar en comarques com el Maresme (Olesti 1992, 93, 95; Garcia-Pujol 1994), el Vallès Oriental i Occidental (Aguilar 1993; Mercado et al. 2008), l'Empordà (Plana 1994), l'àrea indiqueta (Burch 1996; Burch/Sagrera 2009), l'Alt Penedès (Cebrià et al. 1991), el Baix Penedès (Macias/Remolà 1993), el Garraf (Miret/Revilla 1995), el Camp de Tarragona (Carrete et al. 1995) o el Baix Llobregat (Solias 1993). Ja fa anys vam interpretar aquest fenomen com el reassentament d'una part de la població indígena que habitava a la comarca, que no s'havia de confondre amb una pretesa difusió del sistema de la *villa*, ara per ara no identificades en aquesta cronologia ni en aquesta extensió (Olesti 1993, 1997). Creiem que al mateix temps que s'abandonaren alguns *oppida* secundaris, i coincidint amb la potenciació i urbanització dels centres preeminents, es fundaren nous establiments al pla, ubicats en part en indrets ja ocupats durant l'ibèric ple (després d'un *hiatus*) o directament en noves àrees, en terres abans no explotades, en cotes més baixes. Aquests establiments presenten tant tècniques constructives (*tegula*, *signinum*) com productives (*dolia*, dipòsits en *signinum*) que cal vincular clarament a l'increment de la presència romana, encara que els hàbitats documentats responen en la seva immensa majoria a poblacions d'origen local. El fenomen anà probablement acompanyat d'un procés de creixement demogràfic, un cop superada la inflexió del període anterior, i en aquest sentit podríem parlar d'un procés de colonització agrícola interior —en tant que són les mateixes poblacions les que posen en explotació noves terres—, si bé aquí la paraula *colon* no fa cap referència a població vinguda d'Itàlia, al contrari. De fet, com veurem, creiem que aquest fenomen de reassentament o recolonització agrícola va íntimament lligat al fenomen

de la urbanització i al desenvolupament dels nous centres urbans a partir dels nuclis indígenes preexistents.

Cada cop coneixem millor aquests nous tipus d'establiments, que probablement responen a una tipologia molt diversa, però que presenten alguns elements característics: disposició entorn d'un pati rectangular obert, utilització de la *tegula* i la *dolia*, presència a l'interior o al voltant d'un conjunt reduït de sitges, llars de foc de tradició indígena, cultura material híbrida, però sovint amb peces marcades amb grafit ibèrics, etc. Can Suari (Llinars del Vallès) o Sant Pau de Riu-sec (Sabadell) són dos dels exemples recents excavats d'aquest tipus d'establiments (Zabala 2007; Roig et al. en premsa).

Algun d'aquests establiments, com Can Martí de Samalús o Mas Gusó, semblen reflectir prototips procedents de la península italiana (Járrega 2000), però fins i tot en aquests casos, i sense poder-se descartar completament una presència forana, sovint hi ha precedents indígenes i elements que porten de nou a pensar en aquest món híbrid típic de la segona meitat del segle.

5. Vinculat al fenomen del reassentament», a partir de la segona meitat del segle II aC es multiplica el nombre de sitges conegudes. Podem agrupar aquestes noves sitges, que recuperen l'*hiatus* de la fase anterior, en bàsicament dos grups: les que apareixen en petit nombre (fins a 4/5) associades als nous establiments rurals i les que apareixen en nombres més importants al voltant dels *oppida* consolidats.

Les sitges associades a les petites granges sovint apareixen al voltant de l'edifici (si bé no és infreqüent trobar-ne alguna a l'interior), i són indicatiu d'una capacitat d'emmagatzematge moderada —i per tant també d'un volum de producció cerealística limitat—. Ja fa temps, vam qualificar aquest fenomen d'atomització» de l'excedent, una privatització de la renda agrícola antigament concentrada en àrees públiques o comunitàries de sitges (Olesti 1992). El nombre d'aquestes petites concentracions de sitges (l'hàbitat proper de les quals a vegades no s'ha localitzat, però l'existència del qual es pot demostrar per la presència en el farciment de les sitges d'elements arquitectònics d'un edifici proper) és molt elevat.¹⁷

Pel que fa als grans conjunts, aquests reapareixen al voltant dels *oppida* centrals, alguns dels quals han protagonitzat fenòmens d'eclosió urbana, com Burriac (sitges de Can Bartomeu - Can Miralles), Sant Julià de Ramis (Bosc del Congost), Olèrdola (Vinya d'en Ticó), Ca n'Olivé, el Castell de Palamós, *Emporion*... També reapareixen alguns dels camps de sitges aïllats que teníem documentats al final del segle III aC, que ara es recuperen (Can Feu, els Missatges de Claravalls, etc.).

Creiem que aquesta nova fase d'amortització de sitges és un indicatiu de la recuperació agrícola d'aquests territoris, després de mig segle d'*hiatus* en la nostra informació.¹⁸ Ara es torna a construir i inutilitzar sitges, mentre que a la fase anterior havíem perdut la pista d'aquests excedents (en part per la reducció en la producció i en part pel desviament d'aquesta producció envers nous circuits de distribució i emmagatzematge). El que és significatiu és que l'excedent s'emmagatzema de manera més diversa que en el període ibèric: camps de sitges aïllats, camps de sitges prop dels *oppida* principals, petits conjunts de sitges associats als nous hàbitats rurals, i fins i tot sitges individuals a l'interior dels habitatges dels *oppida*, com succeeix a Burriac. No es tracta només d'una atomització dels excedents, sinó també del seu increment, fruit de l'ocupació i la posada en explotació de noves terres, com ens indica la mateixa distribució dels nous establiments rurals.

També cal vincular part del fenomen d'amortització de sitges en aquest moment a l'aparició, o millor dit major difusió, d'un nou tipus de cultiu, la vinya. Si bé aquest fenomen sembla més ampli a partir del principi del

¹⁷ Només a títol indicatiu, la publicació recent de les X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Arbúcies (2010), pot servir de mostra: la Torre Vedruna, el Camp Gran, la Serra de Sant Andreu, Mas Boscosa, Can Cuca, Can Castells i el Pla de Sant Esteve presenten sitges aïllades d'aquest moment.

¹⁸ Pot ser significatiu també que a partir de mitjan segle II aC es recupera la producció d'artefactes com l'àmfora ibèrica, de nou documentada com a envàs d'exportació al sud de França (Py 1992).

segle I aC, ja ara trobem prou indicis de producció vinícola per pensar que aquest cultiu començaria a prendre més importància, i que per tant les superfícies de terra ocupades amb vinya anirien desplaçant lentament les terres dedicades al cereal (no es tracta en cap cas d'una substitució total, ni de bon tros, però sí d'una inflexió en el percentatge de terra dedicada a cada producció). Cal en aquest sentit tenir en compte que part de les noves terres ocupades en el fenomen del reassentament es corresponen amb àrees de vessant i mig pendent, molt adients per al cultiu de la vinya. De fet, coneixem la construcció d'una terrassa agrícola del segle II aC a Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar), amb materials sobretot de la segona meitat, en una àrea de vessant, justament en un punt on al principi del segle I aC sabem que es produïren àmfores vinícoles (Martín 2004, 410; Clavel/Léveque/Olesti 2009). No podem saber amb certesa el tipus de cultiu desenvolupat a la terrassa, però la troballa just sota de restes d'àmfores vinícoles mal cuites del segon quart del segle I aC, i l'existència a Ca l'Arnau d'imitacions d'àmfores grecoitàliques, sembla significativa.

L'inici de la producció vitivinícola a partir de mitjan segle II aC sembla ben documentat per l'aparició en nombrosos jaciments rurals (però també *oppida*) de *lacus* recoberts de *signinum*, premses, àrees d'emmagatzematge en *dolia* i els primers envasos amforals locals que imiten les àmfores vinícoles italianes (com la grecoitàlica a Ca l'Arnau —Cela et al. 2000, 39—). De fet, la coexistència de sitges i dipòsits en *signinum* en nombrosos jaciments (l'Argilera a Calafell, les Guàrdies al Vendrell, Can Feu a Sant Quirze, Can Jordi al Maresme, etc.) mostra clarament la continuïtat i la convivència entre els dos tipus de cultiu. A una escala més reduïda, és possible suposar que la producció d'oli va poder originar un fenomen similar.

6. Finalment, creiem que tots aquests canvis detectats tant als centres urbans com als hàbitats dispersos i en les formes de producció i emmagatzematge de l'excedent agrícola són el reflex en les pautes de poblament de la redistribució de la terra, de l'establiment d'un nou model territorial, un nou cadastre. L'antic model d'ocupació i explotació de la terra heretat de l'ibèric ple, i que s'ha mantingut bàsicament al llarg de la primera meitat del segle II aC, es trenca ara definitivament.

Sembla que aquests canvis en algunes àrees anaren acompanyats de veritables treballs d'infraestructura, que n'agilitzaren la implementació. Es tracta bàsicament d'operacions de reforma o millora viària, d'una banda, i d'operacions de divisió i assignació de la terra a partir de *limitationes*, de l'altra. Aquestes operacions d'infraestructura no foren necessàries a tot arreu, però és cert que la seva identificació en algunes àrees sembla mostrar l'interès intervencionista de l'Estat romà, una voluntat transformadora que detectàvem justament en aquest període.

Pel que fa a les vies, bàsicament ha estat l'epigrafia la que ha permès identificar treballs de reforma viària tant en el traçat de la futura Via Augusta com en algunes vies que la connecten amb els territoris adjacents (Mayer/Rodà 1986). La cronologia d'aquestes operacions al voltant del 120-110 aC vincula de nou aquests treballs a un programa més ampli, que inclou la connexió mitjançant la *via Domitia* amb la Transalpina, i reforça la menció de Polibi (3, 93, 3) del nou mesurament de la via costanera hispana. La mateixa ubicació d'alguns centres de filiació itàlica d'aquest moment en el traçat d'aquestes vies, com el Camp de les Lloses, Can Tacó, Can Rossell o fins i tot Ca l'Arnau (proper a una probable via costanera, i a la via del coll de Parpers), ens confirma l'esforç de l'administració romana en la nova vertebració viària d'aquests territoris, i ens parla d'una política d'ocupació i explotació territorial probablement més àmplia.¹⁹

Respecte de les *limitationes*, conegudes sobretot a partir del model clàssic

¹⁹ Vegeu la nota 16.

de la *centuriatio*, la identificació d'algunes xarxes ortogonals —vinculades sovint a l'hàbitat sorgit precisament a la segona meitat del segle II aC— ha estat possible a l'Empordà (Plana, 1994), el Camp de Tarragona (Arrayás 1999; Guitart et al. 2003), el Vallès (Aguilar 1993) i el Maresme (Olesti 1992 i 1995). Cal tenir en compte, però, que cap d'aquests possibles cadastres ha estat ara com ara contrastat arqueològicament mitjançant l'excavació d'algun dels seus *limites*, i que, per tant, si bé les dades morfològiques semblen força convincents, cal ser encara prudent tant en la cronologia com en l'abast d'aquests cadastres.

Finalment, cal vincular aquestes operacions de reorganització territorial amb la construcció de nous camps, noves àrees agrícoles, que pogueren implicar operacions de drenatge i bonificació en zones baixes (com l'Empordà) i la construcció de terrasses en les àrees de pendent. Tot i que ara per ara en tenim poques dades, alguns treballs semblen anar en aquesta línia, com per exemple la terrassa de Can Pau Ferrer a la vall de Cabrera, del segle II aC, on coincideixen tots els elements característics d'aquest període que hem anat veient: reurbanització indígena (Burriac - Vall Cabrera), establiment d'un nucli de tipus itàlic (Ca l'Arnau), inici de la producció vinícola i finalment operacions de construccions de nous camps agrícoles (amargenament dels vessants i possible construcció d'una *centuriatio*).

És difícil valorar i interpretar d'una manera unitària, i unívoca, tots aquests fenòmens documentats al nord-est peninsular, i hem d'acceptar que probablement no tots els territoris van evolucionar de manera tan homogènia com nosaltres plantejem. Tanmateix, algunes de les pautes que es repeteixen en diverses comarques ens porten a pensar en un fenomen prou ampli per cercar-ne una explicació històrica, un factor multiplicador dels canvis, que segons la nostra opinió està en el procés urbanitzador desenvolupat per Roma a partir dels centres indígenes preeminents, complementat amb una política puntual de fundació de nuclis de filiació forana, protourbans, que reforçarien el sistema de control territorial.

De fet, aquest fenomen ja fa temps que va ser detectat en altres àrees, com a la vall de l'Ebre (Pina 1994), on justament s'han identificat i excavat alguns dels millors exemples del procés urbanitzador de la segona meitat del segle II aC, i que inclou tant casos de reassentament de centres indígenes (La Caridad de Caminreal o Durón de Belmonte) com fundacions de nova planta (La Cabañeta) (Asensio 1995 i 2003).

Com sabem, però, en el món antic, i especialment en el món romà, la ciutat —*oppidum* o *urbs*— era només una part de la *civitas*, una part de l'entitat política autònoma que organitzava les societats antigues. L'altra part, igual o més important, era el seu territori, l'*ager*, que formava una unitat indissoluble amb el centre urbà, i on de fet residia la major part de la població de la *civitas*.

És per això que, a la vegada que constatem la gran força del procés urbanitzador que hem detectat en nuclis com *Tarraco*, *Emporion*, Burriac, Sant Julià de Ramis, etc., cal analitzar especialment la seva projecció sobre el territori, i veure els canvis que aquest procés ha produït en els respectius territoris rurals dependents. És aquí justament on s'observa la gran magnitud del fenomen, atès que el procés que hem anomenat de reassentament, i que inclou la colonització de noves terres interiors i en pendent, l'atomització dels excedents a partir de nous conjunts de sitges associats a petites granges, i l'increment del poblament rural, és de fet la projecció sobre el territori del mateix fenomen d'eclosió urbana que trobem en aquells centres. És un fenomen de redistribució de terres que acompanya la introducció del model de la *civitas*, i que probablement tindrà en la difusió de la propietat privada el seu moment clau. En altres paraules,

les noves *civitas* signifiquen la introducció definitiva en el món indígena del model de la propietat privada, un model que no pot respondre en cap cas al domini efectiu que garanteix el dret romà (inaplicable en aquest moment a un territori provincial), però que era inherent al model de la *redditio* que ja analitzàrem en la fase anterior. Roma retorna formalment a cada propietari la seva parcel·la de terra, si bé és un retorn en la possessió, no en el domini. Aquest retorn, però, i aquesta és la novetat del moment, es fa ara en el marc d'una nova comunitat política, una nova *civitas* indígena, interlocutora de l'administració romana, i on cada propietari té allò que Roma li garanteix, amb una superfície agrícola major o menor en funció del seu grau de col·laboració i de preeminència social. Recordem que les fonts recullen precisament aquest model, quan, com ja veiem, les propietats foren el que es garantí al *princeps bergistanus* i els seus familiars el 195 aC. Encara més significativament, terres repartides individualment foren l'objecte de la fraudulenta estratègia de Titus Didi el 97 aC en un exemple que no per cruel deixa de ser indicatiu: els governadors romans repartien la terra a individus allistats personalment, com ens diu Apià, per establir la terra que corresponia a cadascun d'ells, en el que creiem indicatiu d'una repartició que segueix un model de propietat privada equiparable al mateix model romà.

És evident que aquesta hipòtesi és difícil de contrastar arqueològicament, però creiem que tenim prou indicis per defensar-la.

En primer lloc, els nous jaciments documentats a la segona meitat del segle II aC presenten característiques pròpies de la tradició indígena, però amb incorporacions arquitectòniques (el pati central) o tècniques (*dolia*, *tegula*, *signinum*) que clarament mostren la difusió de pautes productives foranes, que permetien incrementar la producció agrària. Aquestes millores, però, no semblen haver produït una millora evident en el nivell de vida dels ocupants d'aquestes granges. Accedeixen a productes importats, especialment la vaixel·la de taula campaniana i les àmfores vinícoles itàliques, però no és en aquestes granges on podem identificar l'arribada dels elements de prestigi propis de les formes arquitectòniques romanes: paviments en *signina* tessel·lats, atris o peristils, etc. El que predomina són edificis funcionals dedicats a la producció agrícola. En canvi, és en l'àmbit urbà —o als centres de filiació itàlica— on trobem elements diferenciadors, que ens mostren l'arribada d'aquests elements de prestigi: les cases de planta itàlica amb atri o peristil (*domus*), la difusió dels banys i els primers sistemes de calefacció, els estris propis de l'escriptura en tauletes de cera, objectes de bronze pertanyents a mobles o estris luxosos de clar origen forà, etc.

Creiem que aquesta distribució té una lògica clara: les elits del moment resideixen a les ciutats i nuclis protourbans, mentre que els ocupants del camp, de les granges, han de ser els sectors camperols, vinculats directament a les formes de producció, i que en molts casos no devien ser els propietaris de la terra posada en explotació. No és estrany, en aquest sentit, que els grafitis de propietat de les peces de vaixel·la campaniana trobats en aquestes granges siguin sempre ibèrics, perquè els pobladors del camp són majoritàriament indígenes, mentre que alguns elements excepcionals (com les inscripcions llatines de La Cabañeta, que mencionen lliberts) es troben en contextos urbans. La urbanització no era només un fenomen de difusió del model urbà, sinó que comportava la projecció sobre el territori d'unes noves relacions socials de producció, en les quals les elits urbanes controlaven les millors terres i les explotaven a través dels seus personatges dependents. No trobarem les elits indígenes a les granges al camp, perquè justament el fenomen romà de la urbanització les ha consolidat en els seus *oppida* i ciutats indígenes, i és allà on han començat

a adoptar els elements culturals i socials propis de la romanització.

És per això també poc probable que apareguin en aquest moment gaires exemples de nuclis rurals residencials, les anomenades *villae*, des del moment que, en aquest període, el lloc propi de les elits eren els centres urbans refundats o de nova planta. Les *domus* de Ca l'Arnau, d'*Emporion* o de *Tarraco* són el nou espai de representació d'aquestes elits, on no cal esperar una omnipresència d'itàlics, ni de bon tros: les *domus* de La Caridad de Caminreal, amb el seu mosaic amb una inscripció ibèrica», o d'*Andelos*, amb una altra inscripció similar, mostren com la nova realitat urbana és plenament híbrida, i correspon a la gènesi d'una nova elit indígena integrada.

En l'altra cara de la moneda, és justament al camp, en aquests nous establiments o granges, on també detectarem els canvis dels altres grups socials, en especial els camperols. Aquests també estan adoptant formes romanes —com hem vist, especialment les productives—, i aquí el mecanisme de la taxació i la monetització degué ser fonamental. Ja fa anys, S. Keay (1990 i 1996) proposava la importància de la tributació i la monetització com un estímul de la producció i de la difusió de les tècniques romanes. Tenia raó, però la tributació, un factor clau en tant que estímul exogen a la mateixa dinàmica indígena, no explica tot el fenomen: la difusió de les formes de treball vingudes d'Itàlia, incloent-hi l'esclavisme i el clientelisme, degueren conviure amb la mateixa coerció que les elits indígenes exerciren sobre els seus dependents, ara vinculats a través dels mateixos mecanismes urbans, dels mecanismes de la *civitas*. En altres paraules, els jaciments del reassentament mostren un nou grau d'explotació dels camperols indígenes, vinculats ara no sols pels nous mecanismes d'exacció de la seva renda camperola, sinó en molts casos pel treball en parcel·les de terra probablement propietat d'un altre, resident al nucli urbà.

En aquest panorama, quin paper tindrà l'arribada de personatges privats romans o itàlics al nord-est, en el marc d'una pretesa colonització rural del final del segle II aC? Ja hem indicat com treballs recents sobre la qüestió han avaluat en feble o molt feble aquesta arribada de personatges itàlics (Cadiou 2008, 632 i seg.; Garcia 2009), i de fet a partir de les nostres dades arqueològiques s'ha de circumscriure bàsicament al context urbà i dels nous establiments estratègics. Per a alguns autors (Járrega 2007; Prevosti/Guitart, 2005), la dificultat de distingir en l'aspecte arqueològic entre ocupants d'origen indígena i d'origen itàlic en aquests jaciments rurals no permet pronunciar-se sobre la qüestió. Però justament, si, com aquests autors pretenen, no és possible aquesta diferenciació (tot i la presència d'elements com la ceràmica a mà o els grafitis ibèrics de propietat sobre ceràmica), aleshores hauríem de convenir que l'arribada de colons itàlics al nord-est a la segona meitat del segle II aC no significà cap canvi en les estructures socials del període, i que la diferència entre un itàlic o romà (amb uns drets i privilegis evidents) i un camperol indígena no seria identificable en el sentit arqueològic. Per a ells, una granja d'un colon itàlic seria indistinguible d'una granja d'un camperol indígena del reassentament. En altres paraules, un ciutadà romà, llatí o itàlic, vindria a la península Ibèrica a establir-se com a camperol en un d'aquests jaciments rurals de condicions modestes? Seria un camperol més en el marc de les relacions socials de producció del moment? No ho creiem en absolut. Els exemples de províncies com la Narbonesa i Àsia mostren que l'arribada de ciutadans itàlics es fa sempre en el marc de condicions de privilegi, i amb l'objectiu d'aprofitar precisament —sobretot en el camp dels negocis— la seva preeminència jurídica.

Alguns autors, com J. Sanmartí (2005), consideren que el reflex arqueològic

de l'arribada d'aquests nouvinguts seria l'eclosió de la producció del vi a la primera meitat del segle I aC, en un fenomen d'agricultura de plantació que cal explicar per la seva arribada almenys mig segle abans, és a dir, en aquest període. Però, per explicar l'eclosió de la producció vinícola, que ja hem indicat, cal realment l'arribada de camperols o colons d'Itàlia? De nou, no ho creiem necessari.

Ens sembla més lògic incloure l'arribada, reduïda en percentatge però evidentment significativa històricament, de personatges d'origen italià al nord-est en el context del fenomen d'urbanització que estem documentant. No es tractaria de colons o camperols vinguts a treballar directament la terra, sinó de personatges vinculats als dos grans grups d'interessos que en aquest moment es desenvolupen arreu en els territoris provincials: els vinculats a l'administració romana, bàsicament d'origen militar, però que també inclouen els administradors civils i els seus sistemes d'exacció o tributaris (recordem les comissions de *decemviri* del moment), i els vinculats al món dels negocis, bàsicament *negotiationes* i *mercatores* interessats en l'explotació dels recursos hispans i que justament ara es comencen a detectar epigràficament (explotació dels recursos miners, per exemple). No és estrany en aquest sentit que algunes de les dades més recents, com la identificació de personatges d'origen forà en jaciments com La Cabañeta o *Cartago Nova* en aquest període, documentin l'arribada de lliberts, és a dir, personatges dependents de les grans famílies romanes enviats a la Península a organitzar i gestionar els seus negocis. No es tracta en cap cas de colons, sinó d'agents, peça clau en la gestió de les propietats i negocis de les elits romanes (Beltrán 2004).

La urbanització del món indígena completa perfectament aquests mecanismes, ja que facilita a l'administració romana civil i militar els punts de suport necessaris per exercir el control i l'explotació d'aquests territoris (mitjançant tributs o exaccions i el reclutament de tropes auxiliars), i a la vegada promou centres de difusió de les formes socials i productives romanes, que permetran en poc temps multiplicar precisament aquests rendiments.

Un indici d'aquest fenomen es recull a les fonts literàries, justament quan Plutarc (*C. Grac.*, 6) menciona l'activitat del tribú de la plebs Cai Grac en relació amb el propretor a la Citerior Fabi Màxim (124 aC). Plutarc ens diu que Fabi havia enviat gra de la seva província a Itàlia, un gra obtingut de manera fraudulenta, i que Cai Grac féu vendre, per retornar els diners a les ciutats (*poleis*) d'Hispania afectades. Són les ciutats, en realitat les *civitas*, les afectades per aquest model d'exaccions, fet que demostra de nou la utilitat del fenomen urbanitzador. L'exemple de Cai Grac no està tan allunyat de la situació del 171 aC, que ja analitzàrem, però ara hi ha dues diferències profundes. En primer lloc, el 171 aC les ciutats indígenes eren sobretot *oppida*, els nuclis de tradició ibèrica integrats a l'estructura provincial, mentre que ara les *poleis* són ja entitats amb un desenvolupament urbà molt més avançat, després de cinquanta anys d'integració. En segon lloc, el 171 aC els indígenes no foren compensats, i ara ho són. Alguna cosa ha canviat també en la resposta de l'administració central romana. L'economia de guerra està deixant pas a un sistema més elaborat i que té més en compte les *civitates* indígenes.

És també significatiu que tot seguit, en el mateix passatge, Plutarc esmenti els agraïments de les províncies per aquest Decret i després indiqui l'esforç de Cai Grac (a Itàlia?) en el restabliment de diverses colònies, en la construcció de vies i de graners públics (Plutarc, *C. Grac.*, 6). En el llibre següent (*C. Grac.*, 7) descriu amb molta precisió com Cai Grac construí infraestructures viàries que no implicaven només la construcció de la calçada (es menciona el seu traçat rectilini i la pavimentació amb lloses),

20. En aquest sentit no deixa de ser interessant que una de les *mansiones* que apareix als vasos de Vicarello sigui justament el de *Semproniana*, fet que podria indicar la construcció d'algun tipus d'establiment –o graner si ens fixem en el paral·lel italià– a l'àrea catalana vinculat a les activitats dels germans Grac, bé Tiberi Semproni fill, bé Cai Semproni Grac (vid. nota 16). Encara que sigui una hipòtesi arriscada, el que ens sembla fora de dubte és que les actuacions de Cai Semproni Grac documentades per Plutarc responen a una política d'establiment de vies –punta d'espasa de les transformacions territorials– ben documentada a la Citerior i la Narbonesa, i demostren que entorn del 120-110 aC hi hagué un interès especial a l'Occident romà per vertebrar aquests territoris. Que això anés acompanyat d'altres tipus d'actuacions (*limitationes*, repartiments de terres, o fins i tot algunes fundacions colonials llatines –com deixa entreveure recentment Estela Garcia, 2009)– és ara per ara molt difícil de dir.

21. Recordem que és també en aquest moment, vers el 118 aC, quan es data la *deductio* colonial de Narbona (Vel·lei, *Hist.*, 1, 15; 2, 18). Es tracta d'una fundació associada a un important centre indígena (Estrabó, IV, 1, 12) que mostra novament el fenomen de ciutat doble, o híbrida, que hem anat documentant arreu. Seria un exemple de desplaçament de població romana envers les províncies d'Occident, vinculat als canvis territorials (vies i

sinó que anaven associades a l'amollonament mitjançant mil·liaris, i, si fem cas del passatge anterior, a la construcció de graners associats. Es tracta d'un sistema que, casualment o no, coincideix cronològicament força amb la menció de Polibi a l'amollonament de la via hispana, i amb les dades epigràfiques que confirmen l'amollonament de les vies de *Mani Sergi* i *Q. Fabi Labeo* a la Citerior, i de la *via Domitia* a la Transalpina, en una cronologia no gaire allunyada de les actuacions de Cai Grac. En altres paraules, sembla que a partir de la segona meitat del segle II aC, i en especial a partir del tribonat de Cai Grac, l'esforç per la construcció de vies no es limità només a les calçades, sinó que implicà la construcció d'edificis associats, graners, que tenien per objecte el bon funcionament del sistema viari. Potser algunes de les troballes arqueològiques al nord-est (com el Camp de les Lloses i Can Tacó) podrien explicar-se en aquest context.²⁰ Finalment, ens sembla important fer també alguna referència als canvis en la societat indígena. Si, com pensem, una part de les elits urbanes és de filiació indígena, i el seu domini sobre els camps i la producció agrícola es manifesta precisament en el seu domini sobre els camperols ubicats a les granges i sitges del reassentament –sorgits com el reflex rural de la mateixa eclosió urbana–, cal pensar en la implementació de mecanismes polítics i jurídics que garanteixen el seu paper preeminent. Coneixem alguns d'aquests mecanismes. En primer lloc, caldria pensar en la difusió, lenta però efectiva, de la ciutadania romana o llatina entre alguns d'aquests personatges, que tindria el seu reflex en l'adopció de noms romans. El fenomen, ben estudiat per Dyson (1987-1988), demostra la influència de les grans famílies romanes, amb governadors a la Citerior en el segle II aC, en aquest procés. Fins i tot no es pot descartar l'existència de colònies llatines a la província (Garcia 2009).²¹ Un segon mecanisme, vinculat al primer, seria el de la difusió de la relació clientelar entre aquests indígenes i els nouvinguts, que acabaria portant també a la ciutadania i a l'adopció del nom.

Finalment, però, un tercer mecanisme seria el de la cooperació militar, i en especial la cooperació dels *auxilia*, les tropes indígenes. És ben conegut el paper dels *auxilia* com a part fonamental de les tropes que lluiten amb Roma a Hispània, i que tant a les guerres lusitanes com celtibèriques han suportat esforços importants, tant en el camp militar –com a tropes– com en el camp de l'aprovisionament (Cadiou 2008).

La recompensa a aquest esforç apareix a les fonts vinculada al mateix fenomen de la urbanització, com és el cas de la ciutat fundada per Marc Mari el 101 aC amb veterans auxiliars prop de *Colenda*. Quin interès devia tenir Roma en la fundació de nuclis urbans per a veterans indígenes? Justament, seria de nou un esforç més per integrar aquests territoris, i posar-los en explotació, a partir del millor model que coneix Roma per a la gestió territorial, com és la fundació de *civitates* i nuclis urbans. Al mateix temps, aquests centres urbans serien el nucli de reclutament, i la base demogràfica, per a noves lles de tropes auxiliars en el futur.

S'ha plantejat molt recentment la relació entre l'encunyació de moneda ibèrica, bàsicament a partir de mitjan segle II aC, i l'existència de centres de reclutament d'*auxilia* (López Sánchez 2007). En molts casos, sembla que aquests centres coincideixen amb *oppida* o centres urbans importants, de clara filiació indígena. La urbanització, o la potenciació de nuclis indígenes preeminents, tindria aleshores encara una altra funció per a l'administració romana: servir de punt de suport al reclutament de tropes auxiliars, i contribuir al seu manteniment i aprovisionament.

Si analitzem els casos que hem anat estudiant, veurem com la coincidència entre seca de moneda ibèrica i centre vinculat al fenomen de reurbanització és gairebé segura en els casos de *Tarraco-Kese*, *Emporion-Untikesken*,

Burriac-Ilturo, Ilerda-Iltirta,²² i possible en els casos d'Eusti-Torre Roja i Iltirkesken-Cogulló.

En altres paraules, el fenomen urbanitzador, les reorganitzacions territorials associades, i la mateixa dinàmica del reclutament d'*auxilia*, ens porten a considerar la segona meitat del segle II aC com el moment clau per entendre la gènesi de les comunitats indígenes integrades, i en especial la gènesi i consolidació de les seves elits. Pensem que aquest panorama ja no pot ser qualificat d'economia de guerra, sinó que ens trobem davant d'un sistema més estructurat, consolidat, que aviat donarà pas a les ciutats com a cèl·lula clau del sistema de domini i explotació dels recursos de l'àrea del nord-est.

La primera meitat del segle I aC

Les característiques fonamentals del final del segle II aC es mantenen al llarg de la primera meitat del segle I aC, aprofundint i consolidant els mecanismes d'integració i d'urbanització de les àrees del nord-est. És evidentment un període de fundació de noves ciutats, com veurem en els casos d'Ilturo, Baetulo, Aeso, Iesso o Sigarra, però al nostre entendre aquests processos no signifiquen cap fenomen de trencament amb el període anterior; al contrari, signifiquen justament la consolidació d'un model que arrencava de mitjan segle II aC, i que veu com el seu èxit li permet estendre's a noves àrees i comunitats indígenes.

Històricament és un període molt conflictiu, les fonts literàries del qual tornen a parlar força d'Hispania, arran justament de les guerres sertorianes. No podem entrar en profunditat en la qüestió, sobre la qual hem fet noves aportacions molt recentment (Olesti 2010), però sí que val la pena destacar dos aspectes importants de la informació que ens transmeten les fonts d'aquest període.

En primer lloc, Plutarc (*Sert.*, 6, 7) ens indica com els hispanos havien estat oprimits per la violència i l'avarícia dels governadors romans, i en especial destaca l'onerositat de les exaccions, per la qual cosa Sertori en va decretar una reducció important (Ñaco 2001, 83). També destaca la gran pressió que comportaven els *hiberna* establerts a la Península, sovint *sub tectis*, és a dir, allotjats directament a les ciutats, que convivien —i en consumien els recursos— amb les comunitats locals. Sertori els obligà a allotjar-se en tendes fora de les ciutats, justament als suburbis (Ñaco 2001, 84). Es tracta d'una referència directa, per tant, a l'existència d'estructures urbanes entre les comunitats indígenes, d'on destaca les muralles que determinen el perímetre de l'espai urbà, fora del qual s'havien d'establir els soldats sertorians.

En segon lloc, no sols urbanísticament sinó també políticament, el panorama d'Hispania i la Citerior just abans de les guerres sertorianes és un panorama de *civitates*, d'entitats indígenes polítiques autònomes, que pacten o canvien de bàndol tant amb l'exèrcit sertorià com amb l'exèrcit pompeïà.²³ El terme *civitas* no indica l'existència de ciutats, sinó de comunitats polítiques indígenes, i per tant, per ell mateix, no pot confirmar el grau d'urbanització que suposem que havien assolit en aquest moment. Però dos exemples d'aquestes *civitates* sí que ens semblen indicatius: un d'ells és Ilerda, una comunitat que fins aquell moment no figurava reflectida com a *civitas* a les fonts, que sempre s'hi havien referit com a *Ilergetes*. L'any 89 aC, en canvi, els cavallers *ilerdenses* són reclutats com a cavalleria auxiliar per Roma, i poc després Ilerda és la ciutat clau on els sertorians derroten el 78 aC els *optimates* (Livi, *per.*, 90; Orosi, 5, 23, 3). El pas de l'etnònim *Ilergetes* a *Ilerda*, com ja han destacat altres autors (Pérez 2000), pot molt bé reflectir el procés d'urbanització d'aquesta comunitat. L'altre exemple és el de les *maritumae civitates* que Pompeu, en la seva

centuriationes), que recorda força el que succeeix a la mateixa Citerior, però en el qual el fenomen urbanitzador es produeix sense els cent anys de domini, control i integració de les comunitats indígenes que hi havia hagut a Hispania. Aquí sembla que el paper dels colons fou més important.

²² En aquest sentit, sabem que efectivament almenys Ilerda fou un centre d'aprovisionament d'*auxilia* indígenes, com ens indica l'any 89 aC el famós bronze d'Ascoli (CIL I 709).

²³ Aquesta mateixa visió d'unes comunitats urbanes organitzades, *civitates*, ens la dona també el bronze II de Botorrita (Beltrán 2009).

famosa carta al Senat (Sal·lusti, *hist.*, 2, 98, 5), considera objecte de grans esforços i despeses, i que cal ubicar pel context al nord de la Citerior, *cis Hiberum*. De nou, no es tracta amb seguretat d'entitats urbanes, perquè el terme no és el d'*urbs*, però no deixa de ser curiós que justament aquestes *civitates* aliades que ha d'ajudar s'ubiquin precisament a la zona nord de la costa de la Citerior, allà on sabem que havien eclosionat les veritables *urbs* d'*Emporion*, Burriac - Ca l'Arnau i *Tarraco*. En altres paraules, el context de la guerra sertoriana sembla demostrar l'existència d'una xarxa urbana que ja no es correspon amb la del període ibèric, sinó que sembla coincidir força amb la que l'arqueologia ha detectat al llarg de la segona meitat del segle II aC, la sorgida del procés d'urbanització i reassentament.

Si retornem a les dades arqueològiques, aquest període de la primera meitat del segle I aC mostra de nou algunes característiques generals a la zona del nord-est, l'àrea catalana:

1. És un període en el qual es documenta la fundació de nous nuclis urbans, ara sí seguint el model característic de les fundacions urbanes romanes, basat en una xarxa ortogonal de carrers (*cardines* i *decumani*), i les mesures romanes (normalment l'*actus* o l'*actus* i mig), i en què des d'un principi la planificació inclou la construcció de muralles, portes, clavegueres i espais públics (com per exemple termes, *macella*, etc.).

En una bona part d'aquestes noves fundacions podem fins i tot precisar la cronologia, al voltant del segon quart del segle I aC, fet que sembla correspondre's amb un període molt significatiu de la presència romana a Catalunya, quan Cn. Pompeu tingué una forta relació amb la Citerior (Olesti 1994, 2005 i 2010).

En qualsevol cas, però, la major part d'aquestes fundacions *ex novo* ho són en tant que la nova ciutat creix en un nou solar, però no ho són en tant que *civitas*, perquè la majoria són a la pràctica un trasllat, un reassentament, dels nuclis que ja funcionaven en el període anterior i que ja consideràvem, des del punt de vista polític, veritables ciutats.

Vegem molt ràpidament quines són aquestes noves fundacions, o millor dit refundacions, urbanes:

— *Gerunda*. S'ha proposat per a *Gerunda* una cronologia fundacional dins del segon quart del segle I aC, basant-se en les cronologies dels fonaments de la muralla de la ciutat i en la primera trama urbana (Burch et al. 2000). Els precedents de *Gerunda* es troben a l'*oppidum* proper de Sant Julià de Ramis (a uns cinc quilòmetres de distància), que com hem vist era ja de fet un nucli urbà (Burch et al. 2000). La fundació de *Gerunda* coincideix amb la fi de l'ocupació de Sant Julià de Ramis, en un fenomen de reassentament de la població indígena conegut en altres àrees (Burch et al. 2000), que a més va anar acompanyat d'una veritable reorganització cadastral del territori, la centuriació Girona A» (Pena/Plana, 1995-1996). Tot i les característiques clarament itàliques de l'urbanisme de *Gerunda*, són destacables algunes peces de vernís negre amb grafit ibèrics trobades a l'interior de la ciutat, que ens parlen d'un centre híbrid.

— *Iluro*. Els nivells fundacionals de la ciutat (estructures de la muralla fundacional, xarxa de clavegueram, etc.) són datables a l'inici del segon quart del segle I aC (d. a., 1998). Com a *Gerunda*, la fundació del centre s'ha d'entendre en el seu context territorial: a menys de cinc quilòmetres del nou solar, s'abandona coetàniament el sorprenent conjunt iberoromà format per l'*oppidum* ibèric de Burriac (com hem vist, la probable seca monetar d'*Iluro*) i el conjunt termal i residencial de Ca l'Arnau, amb algunes *domus* de planta itàlica. El trasllat d'aquestes poblacions a la nova ciutat sembla una interpretació convincent (Olesti 2000; Cela/Garcia/Martín 2000). Es tractaria d'un centre urbà híbrid, on al costat d'un percentatge majoritari de població indígena —testimoniada per exemple en

els grafitis sobre ceràmiques campanianes trobats a la ciutat— hi hauria una minoria, ja resident a Ca l'Arnau, de població d'origen itàlic. En aquest sentit, la recent inscripció altimperial trobada a la ciutat amb una *Maecia Libas* (IRC I, supl. 220) obre noves possibilitats a l'arribada d'un grup reduït de població itàlica.

— *Baetulo*. La cronologia fundacional de la ciutat és objecte de debat, encara que la similitud amb els nivells fundacionals de la ciutat d'*Iluro* és clara. Les últimes intervencions han identificat com a nivells més antics diversos estrats datables entorn del 80-70 aC (Grau et al. 2000, 77-78; Guitart 2008, 16). Es tracta d'una fundació *ex novo*, seguint esquemes urbanístics notablement antics, com ho testifica l'àrea foral (Ruestes 2001, 89) i de les termes (Guitart 1994). Com en el cas d'*Iluro*, també *Baetulo* sembla relacionable amb l'*oppidum* proper del Mas Boscà, abandonat algun temps abans. La identificació recent de dues làpides funeràries ibèriques reaprofitades en la construcció de les clavegueres de la ciutat, de la primera meitat del segle I aC, i la troballa d'un plom amb doble inscripció ibèrica sembla també dibuixar un panorama ètnic i cultural híbrid, semblant al d'*Iluro* o *Gerunda* (Guitart 2008; Velaza et al. 2002). És també important destacar que les monedes ibèriques de *Baitolo* foren encunyades només en aquesta nova ciutat, i no se n'han trobat al Mas Boscà, de manera que seria un nou exemple de ciutat del reassentament que serviria a la vegada de punt de reclutament d'*auxilia*.

— *Emporion*. Si bé les primeres estructures de l'anomenada ciutat romana es daten d'una manera genèrica al començament del segle I aC, és possible que algunes pertanyin ja a aquesta cronologia del segon quart del segle I aC, fet que ens indicaria un fenomen de reassentament de població en un nou solar, a tocar justament de la ciutat grega, que continua en funcionament. A diferència dels casos anteriors, en què la nova fundació comporta l'abandonament del nucli antic, a *Emporion* hi ha convivència entre dos perímetres emmurallats diferents, separats per pocs centenars de metres, en el que sembla un acte fundacional complex, probablement indicatiu de comunitats polítiques diferenciades durant un temps.

— És possible identificar en altres nuclis urbans de l'àrea catalana fases edilícies d'aquesta cronologia. Seria per exemple el cas d'*Ilerda*, on durant la primera meitat del segle I aC es daten les primeres estructures del Puig de la Seu. En intervencions recents sota el claustre de la Seu Vella s'han identificat com a fases més antigues dos nivells datables entre el 80 i el 50 aC, fet que podria indicar una fase edilícia important d'aquesta cronologia (Payà 2003, 288). En el cas de *Tarraco*, com a mínim d'aquest moment hem de datar el monument de patronatge a Pompeu (RIT 1), que podria vincular-se a un probable fòrum republicà (Ruestes 2001, 106).

— Finalment, ens queden alguns centres urbans també de nova planta que presenten una cronologia similar, però on el fenomen del reassentament des d'un centre indígena proper no és tan clar, si bé sembla probable. Ens referim als casos de *Sigarra* (Prats de Rei), amb un conjunt de materials homogenis dels primers decennis del segle I aC (Guitart et al. 2000, 225) i sobretot d'*Aeso* i *Iesso*.

En el cas d'*Aeso*, coneixem ara l'existència d'un conjunt de sitges ibèriques anteriors a la fundació romana (Payà, 2000, 231) que cal vincular a la llegenda *Eso* de les monedes iberorepublicanes de la zona. Sobre aquest nucli indígena (o potser a prop), molt al principi del segle I aC hi ha una ocupació no urbana, documentada per estructures d'hàbitat i anivellaments que semblen ja de filiació romana (i que es corresponen amb materials coetanis localitzats en fosses preurbanes de Guissona —Payà 2000, nota 3—). Finalment, dins una cronologia del principi del segle I aC s'erigeix la muralla. Val la pena destacar que ja en l'època imperial l'epigrafia de la

ciutat mostra l'arribada de nombrosa població forana, d'origen celtiber, cosa que ha portat a pensar en un fenomen de reassentament de poblacions d'aquella àrea (Mayer 1998; Pina 2007).

Pel que fa a *Iesso*, sembla desprendre's dels darrers treballs que la primera ocupació de l'indret, no pròpiament urbana, s'iniciaria vers el 100 aC, quan es documenta un seguit d'ocupacions i grans fosses. La primera urbanització correspondria a les primeres dècades del segle I aC (Guitart et al. 2000, 220), coincidint doncs amb *Aeso* i potser també amb altres ciutats del nord-est. El context de nou híbrid d'aquesta fundació s'intueix tant pel mateix nom de la ciutat com per la localització d'una magnífica estela ibèrica a l'indret.

Un darrer exemple de fenomen urbanitzador, que pot sorprendre però que al nostre entendre és força significatiu, és el jaciment de la Torre Roja. Sobre aquest *oppidum* de l'ibèric ple, que sembla que fou abandonat al segle II aC (Fortó et al. 2004; Fortó et al. en premsa), al principi del segle I aC es produeix una nova ocupació, amb un nou urbanisme i amb característiques constructives i productives (com l'ús de *dolia*) pròpies del moment. Es tractaria d'un nou cas de reassentament, però que contradiu completament l'argument de la baixada dels indígenes al pla, ja que en aquest cas els indígenes tornen a un punt elevat. Per a nosaltres no és un fenomen sorprenent, sinó un nou cas d'urbanització propi del període, que probablement tindrà molt a veure amb la refundació posterior al pla del nucli urbà de Caldes de Montbui (Fortó et al. 2004, 17). En altres paraules, som davant del precedent del nucli urbà d'*Aquae Calidae*, que al seu temps és el resultat del fenomen urbanitzador del principi del segle I aC.

Aquest fenomen urbanitzador no seria només propi del NE, sinó que cal fer-lo extensiu a altres punts de la Citerior, incloent-hi nuclis com *Palma* i *Pollentia*, i a ciutats que, si bé presenten precedents més antics, foren objecte d'importants treballs edilicis al llarg del segon quart del segle I aC, com *Cartago Nova*, *Saguntum*, *Bolskan*, etc. (Olesti 2010).

Ens podriem preguntar què és el que féu que alguns nuclis ja pràcticament urbans, com Burriac - Ca l'Arnau o Sant Julià de Ramis, fessin un darrer pas de reassentament vers els nous nuclis propers, quan en realitat ja a la fase anterior tenien una projecció urbana (cosa que no succeí per exemple en el cas de *Tarraco*). Creiem que hi ha dos factors que podrien explicar-ho. En primer lloc, les noves ciutats havien d'esdevenir els espais preferents de representació de les noves elits locals integrades, i des d'aquest punt de vista la fundació *ex novo* permetia una definició d'aquests espais específics (*domus* privades, àrees públiques com el *forum* o les termes, edificis monumentals), que difícilment podien ser implementats de la mateixa manera als *oppida* indígenes, o als assentaments híbrids tipus Ca l'Arnau.²⁴ En segon lloc, és possible suposar que en el cas de les noves fundacions *ex novo* hi hauria també una aportació de població nouvinguda (tant d'origen indígena com itàlic) que faria necessari el creixement del centre urbà (una arribada de població més que probable en el cas d'*Emporion*). En aquest sentit, és suggerent tenir en compte la política d'assentament de veterans després de la guerra (molts d'ells *auxilia*, és a dir, indígenes) que Cn. Pompeu duqué a terme en diversos territoris un cop acabada aquesta (Olesti 2005; Olesti 2010; Pina 2004), i que podria afectar aquestes ciutats del nord-est. Que això anés vinculat fins i tot a promocions jurídiques, probablement a partir de l'estatut de colònia llatina, és de nou una hipòtesi versemblant, que compta amb els paral·lels de Sagunt i *Cartago Nova* (Garcia 2009).

²⁴ Cal recordar també que segurament alguns d'aquests centres pogueren veure's afectats pel conflicte bèl·lic sertorià, amb possibles destruccions.

2. Paral·lelament a les fundacions urbanes, és possible també detectar en molts indrets del NE al llarg d'aquesta fase l'abandonament definitiu d'*oppida* de tradició ibèrica que havien perviscut fins aquest moment. No sempre és fàcil documentar el moment precís d'abandó, perquè la

reocupació d'espais o les ocupacions marginals poden provocar confusions, però sembla clar que són nombrosos els *oppida* —o en alguns casos veritables centres urbans— que s'abandonen en aquesta continuació del procés d'urbanització i reassentament: Burriac, el Mas Boscà, Sant Julià de Ramis, etc. Alguns altres *oppida* mostren la presència de materials fins a mitjan segle I aC (Ca n'Olivé, Can Fatjó de Rubí, Olèrdola, Darró, el Cogulló, l'Esquerda, el Castell de Palamós, el Molí d'Espigol, etc.), però creiem que a grans trets poden ser incorporats al mateix grup dels *oppida* abans esmentats. La seva funció com a centres de poblament concentrat es va perdent al llarg de la primera meitat del segle I aC, amb més o menys celeritat.

3. Si, com hem fet fins ara, analitzem el que passa en l'àmbit del territori rural, el fenomen de la urbanització es pot tornar a observar en la gran eclosió de centres rurals, granges, que apareixen en els territoris del nord-est a la primera meitat del segle I aC. De fet, tampoc és una novetat: es tracta de la continuació de l'eclosió de jaciments rurals de la segona meitat del segle II aC; però ara aquesta eclosió, i colonització de noves terres, és més intensiva. Si analitzem per exemple els casos del Maresme (Olesti 1992; Olesti 1995), l'àrea de *Baetulo* (Ruestes 2003) o altres comarques on s'hi ha fet estudis de conjunt,²⁵ el nombre de jaciments de la primera meitat del segle I aC és molt superior al del període precedent, fins al punt que en algunes àrees sembla que serà el període antic en què trobarem més densitat de poblament, més i tot probablement que en l'època altimperial. Aquests hàbitats tornen a ser majoritàriament establiments de tradició indígena on s'han incorporat millores tècniques, constructives i productives de procedència romana. Un bon exemple, de nou sense ànim d'exhaustivitat, seria el de Ca l'Estrada, a Canovelles (Fortó et al. 2006), amb un gran edifici organitzat entorn d'un pati central, on un conjunt de sitges del principi del segle I aC és amortitzat pel nou establiment al voltant del segon quart del segle I aC, o el de Can Pons, a Arbúcies, un petit establiment força allunyat de les terres més ben comunicades i dedicat a la producció vinícola (Mateu et al. 1996).

Igualment, com havíem vist en el període anterior, hi ha indicis d'intervencions sobre el territori que documenten l'adopció de noves formes de producció i vertebració territorial romanes. Pel que fa a les *limitationes*, i com ja hem indicat, seria el cas de la xarxa cadastral identificada al Gironès coincident amb els eixos urbans de *Gerunda*, que sembla completar el procés de reassentament d'aquesta ciutat, i que de nou marcaria la vinculació entre les operacions urbanes i la seva projecció al territori rural (Pena-Plana 1995-1996). Un altre exemple, més limitat en l'espai, però significatiu quant a la novetat tecnològica, seria el cas de la petita canalització per irrigació de Can Gambús 2, al Vallès (Artigues et al. 2007, 129). Es tracta d'una canalització de 253 metres de llargària, amb un desnivell cobert de només 0,4 metres, que sortia d'un torrent natural i que es dirigia a uns sectors de camps propers. L'estructura era coetània a un conjunt de sitges i un fons de cabana del final del segle II i sobretot I aC, que segurament correspon a un establiment de producció agrícola, sense un veritable hàbitat associat, on es produïa ordi vestit i blat nu.

Tots aquests elements documenten la continuïtat en l'ocupació de les terres més fèrtils del NE al llarg de la primera meitat del segle I aC, i com són els establiments de filiació indígena, tot i la introducció de noves tècniques romanes, els protagonistes d'aquest procés.

4. Vinculat al fenomen del reassentament, aquest és justament el període en el qual es documenta de manera més general el fenomen d'amortitzacions de sitges (tant els conjunts associats a establiments rurals com les aïllades), un procés que va acompanyat de la difusió d'altres

²⁵ Sense voler ser exhaustius, hem de referir-nos de nou als treballs al Vallès Oriental i Occidental (Aguilar 1993; Mercado et al. 2008), l'Empordà (Plana 1994), l'àrea indigueta (Burch 1996; Burch/Sagrerà 2009), l'Alt Penedès (Cebrià et al. 1991), el Baix Penedès (Macias-Remolà 1993), el Garraf (Miret/Revilla, 1995), el Camp de Tarragona (Carrete et al. 1995) o el Baix Llobregat (Solias 1993).

formes d'emmagatzematge, especialment *dolia*, i que hem relacionat amb l'increment de la producció vinícola en perjudici del cereal. Aquest canvi, com ja hem indicat a bastament (Olesti 1992, 1998 i 2000), no significa la fi de la producció cerealícola i la substitució per la vitivinícola, tot i que sovint se'ns atribueix aquesta idea (Revilla 2004; Revilla/Zamora 2006), sinó que es tracta d'un punt d'inflexió en els percentatges entre aquests cultius. No hi ha ara una agricultura de plantació basada exclusivament en la vinya, sinó una economia camperola diversificada, però en la qual pren un paper més important, i fins i tot preeminent, aquest cultiu altament especulatiu i rendible. La fi de molts dels petits conjunts de sitges, però la continuïtat dels establiments associats, i la introducció de novetats tecnològiques com els *lacus* de *signinum* i les *dolia*, mostra que els camperols opten, en aquest nou context urbà, per un cultiu ja ben conegut en el període ibèric, però que en cap cas havia assolit aquest volum, i al qual ara dediquen una part important de les terres de cultiu (probablement moltes d'elles amargenades i a les àrees de vessant, com veïem a Can Pau Ferrer).

Però aquestes amortitzacions i magatzems de *dolia* no són l'únic indicatiu de la nova producció vinícola. Així, a partir del segon quart del segle I aC és quan apareixen nous envasos amforals, imitats de les formes itàliques, destinats a contenir vi (Olesti 1998; Clavel-Lévêque-/Olesti 2009). Si en el període anterior coneixíem l'existència d'algunes, escasses, àmfores locals que imitaven la grecoitàlica, ara apareixen les imitacions, més nombroses, de l'àmfora Dressel 1. És interessant constatar que les primeres imitacions es fan fins i tot seguint la tècnica de coccio de l'àmfora ibèrica, i als mateixos forns que encara produïen les àmfores ibèriques (com per exemple als forns de Santa Cecília - Sant Simó, a Mataró). Posteriorment, les produccions de les imitacions de Dressel 1 (i poc després les Lamboglia 2) ja adopten la pasta característica de les produccions laietanes, en el que cal entendre com una evolució tècnica. Aquestes imitacions tenen una funció clara: difondre el vi local en un mercat on els envasos itàlics eren omnipresents, i on calia introduir-se per tant seguint els mateixos mecanismes. En aquest sentit, també ara apareixen les primeres estampilles amforals que marquen aquests productes. Es coneix per exemple al Maresme la marca *Q. Fabi(us)*, que tant podria fer referència a un individu itàlic com a un indígena romanitzat, però és especialment interessant la identificació de marques amforals o sobre *dolia* en escriptura ibèrica, i que almenys en un cas (*Laurko*, al Jardí Park —Olesti, 1995—) corresponen a un antropònim ibèric. Coneixem marques ibèriques sobre àmfora a l'*ager Tarraconensis*, a Santa Eulàlia de Ronçana (on es tracta d'una marca bilingüe, *Q. E.* en llatí i *KE* en ibèric), i més recentment a Terrassa.²⁶ Sobre *dolia* coneixem els casos de Jardí Park, Can Feu i Terrassa. És important el fet que aquestes primeres produccions laietanes ja foren exportades fora del NE, com ho demostra la peça laietana amb marca ibèrica localitzada a *Salduie*, o la *Q. Fabi(us)* localitzada a Bibracte, i de fet, el mateix hàbit d'estampillar és ja un indicatiu clar de la introducció dels mecanismes comercials i de distribució propis del món romà.

Sembla, doncs, clar que la introducció d'aquest cultiu s'ha de relacionar amb l'arribada de població itàlica, com ho demostra la difusió dels models amforals imitats i de l'hàbit de l'estampillar i el sorgiment de la primera producció amforal en punts com Ca l'Arnau, i de la producció vinícola a Aeso (on s'han identificat les primeres restes de raïm i viticultura a Catalunya —Buxó, 2005—). Això no vol dir, però, que els itàlics siguin els responsables directes d'aquesta producció. Al contrari, creiem que hem presentat prou indicis que demostren el paper actiu del món indígena, sorgit del procés d'urbanització, en la gènesi d'aquesta producció, i que són les granges indígenes, i els camperols locals, els veritables protagonistes de

²⁶ Agraïm a Antonio Moro la comunicació d'aquesta informació.

la producció vitivinícola.

5. També pel que fa a forns ceràmics i amforals, el fenomen del reassentament i la urbanització sembla provocar canvis importants. Així, si al Maresme coneixíem per al període ibèric l'existència de tres forns productors d'àmfores (de dimensions notables i sovint associats a conjunts de sitges), a la primera meitat del segle I aC se'n coneixen onze, d'una mida més modesta. Igual com en el període anterior la forta dispersió dels conjunts de sitges ens indicava els canvis en les formes de propietat de la terra, amb la seva privatització i redistribució, ara els forns amforals són els que semblen reflectir un procés similar: aquests nous forns produeixen a una escala reduïda, de manera encara poc sistemàtica (de fet en la major part de casos coneixem la producció coetània de peces comunes, incloent-hi els *kalathos*), però són centres terrissers oberts a unes xarxes comercials i de distribució que tenen poc a veure amb les fases anteriors. En altres paraules, els forns reflecteixen unitats de producció (probablement agrícola) modestes, però força dedicades al mercat i la distribució, un fenomen que creiem que és totalment compatible amb el fenomen de la urbanització i la gènesi de les primeres xarxes d'exportació vinícola dels territoris laietans i del nord-est.

6. Finalment, pensem que tots aquests canvis detectats en els territoris del nord-est indiquen que la primera meitat del segle I aC fou el període de consolidació definitiva dels centres urbans sorgits en el període anterior, una consolidació que fins i tot implicà en alguns casos el trasllat del mateix centre urbà a un nou solar proper, i que permeté a les elits locals la seva integració definitiva a les formes urbanes.

Així, ens sembla molt interessant destacar com a les ciutats *ex novo* (però degué ser el mateix a *Tarraco* o *Ilerda*) les primeres estructures urbanes documentades consisteixen sovint en *domus* de caire senyorial, organitzades entorn d'un atri o peristil central, i amb zones pavimentades amb mosaics i d'un luxe notable (com serien les cases de la plaça Gran a *Iluro*, o les *domus* del carrer Lladó o de les Heures a *Baetulo*). Els espais urbans fundacionals semblen dominats per unes àrees residencials de gran luxe i pels espais com les termes o els espais públics on justament les elits locals seran les més ben representades, les més omnipresents. En altres paraules, una part important dels espais de les noves ciutats estarà al servei de les noves elits urbanes (indígenes i, en proporció menor, itàliques). Aquest fenomen contrasta amb el camp, l'*ager*, on justament predominen els espais de treball agrícola o terrisser modestos, en què destaquen els elements vinculats a l'increment de la productivitat, en especial els referents a la major capacitat d'emmagatzematge, però en canvi de nou trobem poques millores en l'àmbit residencial. Com ja passava al segle II aC, són espais ocupats per famílies o grups camperols, d'un nivell de cultura material força modest (on continua trobant-se ceràmica a mà, els grafitis ibèrics, etc.), i que de nou reflecteixen un món ibèric final en procés d'integració.

Pel que fa a la interpretació històrica, el període sembla doncs clau per entendre molts dels canvis que s'estan produint en el procés de romanització. La urbanització s'estén a noves àrees, i amb ella la difusió del model d'*urbs/ager*, amb uns territoris ciutadans dependents, oberts a les produccions d'un alt valor afegit i sortida comercial, com el vi, i a les relacions de producció de tipus romà.

Aquí les fonts literàries ens poden ajudar de nou, quan alguns documents ens permeten completar la visió de l'arqueologia i acabar de construir el nostre model d'interpretació. Així, en una cronologia anterior a les guerres sertorianes, són de gran interès documents com el bronze d'Ascoli (CIL I 709), que mostra el paper dels auxiliars de la Citerior en l'exèrcit romà i

a la vegada el grau d'urbanització d'aquestes comunitats i el d'adopció de les formes romanes. No sols en el document se'ls concedeix la ciutadania romana, el premi màxim a la integració, sinó que en el cas dels cavallers ilerdens aquests ja havien rebut abans un nom romà, que, com que no tenien la ciutadania, era contrari al dret, però que segurament servia per demostrar la seva vinculació als patrons que els afavoriren amb aquest privilegi (no casualment, es tracta de Q. Otacilius Suisetarten f., Cn. Cornelius Nesille f. i P. Fabius Enasagin f., i entre el seguici del cònsol hi ha membres de la *gens Cornelia* i *Otacilia*). El bronze d'Ascoli mostra també com els centres sorgits del fenomen del reassentament, i en molts casos amb precedents ibèrics plens, són plenament útils per a l'estructura de reclutament i d'administració dels territoris hispans.

Un segon document el constitueix el bronze II de Contrebia. Treballs recents (Beltrán, 2009) han mostrat com en la Sentència de l'any 87 aC, relativa al dret d'obrir un canal d'irrigació per part de la comunitat indígena dels *Salluienses* enmig del dels *Sosinestani*, es recull explícitament la diferència entre les terres públiques d'aquesta darrera *civitas* i les seves terres privades. El terme utilitzat, *Ager privatus*, no deixa lloc al dubte de l'existència d'una propietat privada, si bé cal entendre que es tracta en realitat d'una ficció jurídica, ja que no és una propietat real *ex iure quiritum*, però ens demostra com al principi del segle I aC la idea d'unes terres privades, diferenciades de les de les comunitats cíviques, estava ben consolidada.

Si apliquem això al cas del nord-est, és possible entendre que aquesta mateixa dualitat s'havia de donar a les *civitates* sorgides del procés de romanització, i com junt amb les terres comunitàries, pertanyents al conjunt de ciutadans, havien d'existir terres ja plenament privatitzades, que són les que creiem que hem pogut identificar a través de l'estudi de les formes de poblament i dels seus canvis.

Un últim element pot confirmar aquesta interpretació. Així, l'any 49 aC, en acabar la batalla d'Ilerda —de nou Ilerda—, després de la rendició d'Afrani i Petreu, Cèsar va permetre el llicenciament dels seus exèrcits (Apià, *B. C.*, 2, 43; Dió Cassi, 41, 23). En un passatge complex, però de gran interès, Cèsar ens descriu com desmobilitza els exèrcits pompeians i permeté a tots els qui tinguessin la seva residència (*domicilium*) o possessions (*possessio*) a Hispània romandre aquí. Prop d'un terç va quedar-se, i la resta va partir cap a Itàlia (Cèsar, *B. C.*, I, 86-87).²⁷ La referència a les *possessiones* és de nou un indicatiu clar de l'existència de propietats privades —precàries, això sí— a Hispània com a mínim durant la primera meitat del segle I aC. Creiem, com Gabba (1973), que aquestes *possessiones* no sols havien d'estar en mans dels soldats ciutadans, sinó també dels *auxilia*, les tropes indígenes tan importants en l'exèrcit hispà de Pompeu, fet que confirmaria, doncs, l'existència d'un model de terres privatitzades, sorgides ja a la segona meitat del segle II aC i que es consolida plenament amb l'auge del fenomen urbanitzador a la primera meitat del segle següent.

Finalment, a banda de la mateixa dinàmica interna d'aquestes comunitats del NE, és necessari reflexionar sobre el paper que en aquests canvis tingueren també els esdeveniments polítics del moment, no sols pel que fa a la guerra sertoriana, a la qual ja ens hem referit, sinó especialment al domini de Cn. Pompeu sobre aquests territoris al llarg de quasi un quart de segle (Olesti 2005, 2010). Així, és evident que la crueltat i virulència de la guerra sertoriana degué tenir un paper important en l'abandonament —i fins i tot destrucció— d'alguns establiments importants. Hi ha força exemples de jaciments rurals amb nivells d'incendi o abandonament que podrien coincidir amb el període d'aquest conflicte, una veritable guerra total. Ens preguntem si no podria ser també el cas d'alguns jaciments de

²⁷ Si realment aquesta proporció, com generalment s'admet (Roldán 1989), no inclou els indígenes de les tropes pompeianes, estem enfront d'un nombre important de ciutadans romans residents a Hispània, la qual cosa pot també en part reflectir l'increment de la ciutadania durant el govern de Pompeu. No obstant això, Gabba (1973, 482-483) considera que la diferència entre *domicilium* i *possessio* distingiria *cives romani* de *peregrini* a les tropes pompeianes, per la qual cosa en aquest terç hauríem de deduir el gran nombre d'auxiliars presents al seu exèrcit, i es reduiria així també el nombre d'italics amb propietats.

filiació itàlica que semblen presentar cronologies finals d'aquest moment (com Ca l'Arnau, Can Tacó, etc.). Recordem, en aquest sentit, que la guerra sertoriana fou el que explica el final d'alguns dels centres principals d'aquest tipus de la vall de l'Ebre, com La Cabañeta o La Caridad de Caminreal, i no seria estrany pensar en una situació similar per al nord-est.

Respecte a Cn. Pompeu, és important recordar que després de la victòria inicià ja una política de reassentament de poblacions i urbanització (recordem els casos de *Pompaelo* o de *Lugdunum Convenarum*) que, com ja hem indicat recentment (Olesti 2010), es pot considerar paral·lel al documentat a l'àrea del nord-est. En aquest sentit, és necessari recordar la voluntat de Cn. Pompeu de donar un tracte millor a les províncies, i de possibilitar una integració més gran dels provincials a través de les promocions a la ciutadania romana i de la urbanització (Olesti 2005). Fins i tot, recentment, ha estat plantejada la possibilitat que alguns d'aquests centres fossin promocionats a l'estatut de colònia llatina, una hipòtesi molt suggestiva i que ajudaria a explicar alguns dels processos d'urbanització del nord-est (Garcia 2009). Aquesta voluntat, però, no ha de fer oblidar el paper preeminent que continuaven tenint a les províncies els ciutadans romans, no tant com a grans propietaris o productors, sinó com a intermediaris i encarregats dels negocis. Recordem aquí la situació paral·lela de la Narbonesa, on, seguint Ciceró (*Pro Font.*, 5, 11), cap indígena no feia negocis sense la intervenció d'un ciutadà romà. És un altre element que ajuda a entendre el fenomen de la urbanització, un procés que ajuda a crear i potenciar justament els espais on aquests ciutadans romans (d'origen indígena o procedents d'Itàlia) o els seus agents (especialment els lliberts —Beltrán 2009—) duen a terme les seves tasques mercantils i comercials.

Finalment, la forta transcendència de les intervencions de Pompeu, especialment a la Citerior, es posa de manifest en les conegudes referències de Cèsar (*B. C.*, I, 29) als grans *beneficia* que Pompeu els havia atorgat, precisant com les *civitates* que durant la guerra sertoriana s'hi havien mantingut fidels, van ser recompensades per Pompeu amb grans *beneficia* (*B. C.*, I, 61). No creiem que la utilització del terme *beneficium* sigui gratuïta, i un exemple podria ser de nou el cas de *Massalia*, en el qual Cèsar (*B. C.*, I, 34, 3) es refereix al pes que van tenir els *vetera beneficia* en la seva inclinació pel bàndol pompeïà el 49 aC, fet que sembla indicar per tant una política coherent de promoció d'aquests territoris (i fins i tot en el cas massaliota, la concessió de nous territoris).

Segons Moatti (1993, 56), en aquesta cronologia el terme *beneficia* podia comportar diversos tipus de privilegis, tant els de tipus jurídic o fiscal —per exemple la immunitat— com la repartició de riqueses i especialment de terres, consignades en els *libri beneficiorum* de l'Estat. Ens sembla que el fort procés de potenciació que es detecta en aquest moment, en el qual fins i tot pogué tenir un paper important la promoció al dret llatí d'algunes comunitats urbanes, seria un bon argument per explicar els *beneficia* d'algunes *civitates* de la província.

La segona meitat del segle I aC

A tall de conclusió, caldria analitzar ara la darrera fase del procés, que culmina amb l'arribada de les reformes d'August i la fi del model republicà de control de les províncies. Es tracta del període que s'inicia amb la victòria de Cèsar a la guerra civil i que finalitza amb l'establiment del nou model imperial, que al nord-est coincidiria amb la fi de les guerres càntabres i les primeres promocions jurídiques dels centres urbans locals.

És el període que veu consolidar-se definitivament el fenomen de la urbanització del nord-est que hem analitzat a bastament, i en què podem

dir que es potencien els elements (gènesi de les elits urbanes, comerç del vi a gran escala, desenvolupament de la propietat privada i dels mecanismes de dependència personal) que s'havien anat desenvolupant al llarg de les fases anteriors.

Si fem un breu recull dels principals elements del període documentats arqueològicament, val la pena destacar els aspectes següents:

1. Al llarg de la fase, ja pràcticament no quedaran *oppida* ocupats. A mitjan segle I aC sembla un punt d'inflexió per a la major part de centres, i si alguns continuen ocupats, documenten una lenta decadència o abandonament, que normalment culmina en època d'August amb l'abandonament definitiu. Probablement el cas de la Torre Roja seria el millor exemple.
2. Pel que fa al poblament rural, és un moment de forta continuïtat, tot i l'existència d'alguns abandonaments i la fundació de nuclis nous. Respecte als abandonaments, sovint es tracta de jaciments rurals on les sitges tenien un paper fonamental, i que sembla que el declivi continu de la producció cerealícola acaba afectant. Pel que fa als nous, són sobretot centres vinculats a la producció vitivinícola, bé com a centres terrissers, bé com a centres dedicats a la producció i emmagatzematge del vi. És justament el moment de l'aparició de l'àmfora Pasqual 1, la gran protagonista del que s'ha anomenat el *boom* del vi laietà (Olesti 1998), que permet documentar un increment de la producció vinícola (i, per tant, de les terres posades en explotació amb vinyes) sens dubte molt important. En aquest sentit, és possible documentar en algunes àrees, com el Maresme, una veritable explotació intensiva del territori, amb una pressió sobre el medi (amb l'explotació de terres marginals i la construcció de forns amforals en cotes cada cop més elevades) sense paral·lels amb cap període anterior.
3. Les ciutats sorgides del procés de reassentament no foren alienes a aquest creixement econòmic, al contrari. La *urbs*, entesa com a espai social de poder i on es projecten les relacions de producció, actuà com a catalitzadora de les activitats productives i comercials, i contribuï a la gènesi d'unes elits cada cop més integrades a l'Imperi, tant socialment com econòmica, jurídica i cultural.

No és estrany, en aquest sentit, que sigui justament a partir del període augustià quan algunes d'elles obtinguin un estatut jurídic privilegiat, és a dir, la seva integració plena al model polític i social de l'Imperi. Sembla que en molts casos aquest reconeixement jurídic coincideix amb l'inici de la monumentalització dels centres urbans, que cal datar també entorn de l'època augustiana i que demostra com l'èxit econòmic de les ciutats, obtingut a partir dels jaciments rurals del reassentament, es projecta cap a formes de manifestació del poder econòmic i social noves, en el que aviat serà el model evergètic altimperial.

En aquesta fase, el panorama urbà sorgit al final del segle II i inici del segle I aC tindrà encara canvis, perquè justament el fenomen urbanitzador no és homogeni ni coetani i afecta els territoris en moments diferents (més antic a la costa, més modern a la zona prelitoral), però a grans trets el mapa urbà de l'àrea catalana tindrà més aviat modificacions que no pas grans canvis. Potser un dels elements més innovadors, i justament d'aquest període, serà la fundació de la colònia de *Barcino*, un element de forta repercussió territorial i que sens dubte canvià força l'equilibri de les comunitats urbanes sorgides del reassentament (Olesti 2000). En aquest sentit, és clar que la *deductio* de *Barcino* respongué ja a un model colonial diferent, previst per Juli Cèsar o directament per August, que cal contextualitzar en el marc de la creació de colònies i la vertebració provincial de l'occident romà vinculat a la fi del model republicà.

Uns altres exemples de ciutats d'aquest període podrien ser els d'*Aquae Calidae* (Caldes de Montbui), *Iulia Libica* (Llívia), *Ausa* (Vic), etc., que en la major part

de casos semblen mostrar la continuïtat del sistema del reassentament, o la refundació a sobre —o molt a prop— d'un centre indígena preexistent (amb el cas més emblemàtic del pas de la Torre Roja a *Aquae Calidae*).

4. Finalment, aquest serà també el punt de partida d'un nou tipus d'establiment rural inexistent fins aquell moment als territoris del nord-est, les *villae*. És possible que calgui relacionar l'eclosió de les *villae* amb els canvis en l'estructura de la propietat d'aquests territoris, amb possibles fenòmens d'absorció de propietats i de creació d'algunes grans hisendes, enteses com a conjunt de propietats petites o mitjanes que pertanyen a un únic propietari que han desplaçat els antics paisatges de propietat mitjana i petita sorgits del fenomen del reassentament. El paisatge atomitzat i de petits centres agrícoles i industrials dels períodes anteriors està donant lloc a un paisatge nou, on els fenòmens de concentració de la terra i d'increment de la capacitat productiva semblen ben documentats. La mateixa dimensió dels nous centres vinícoles així ho permet entendre.

Aquest fenomen de concentració de la propietat no és aliè a la mateixa gènesi de les elits locals, que ara documentem, ni tampoc al desenvolupament econòmic i polític de les comunitats urbanes. L'abandonament d'alguns petits establiments ibèrics finals que abans esmentàvem seria l'altra cara de la moneda, la probable desaparició d'aquests petits propietaris que hauran d'abandonar els seus establiments per anar a la ciutat o entrar a les cadenes de dependència d'aquestes noves elits. No casualment, poc després de la seva desaparició, començaran a sorgir veritables *villae* en aquestes àrees, la prova arqueològica de la consolidació d'aquestes noves elits.²⁸ Molts autors han equiparat la *villa* i el sistema de la *villa* a la difusió de les formes econòmiques romanes, a la producció per al mercat, quan en realitat aquest sistema ja feia anys que era plenament operatiu en aquests territoris. La novetat de la *villa* és una altra: l'establiment de les elits urbanes en noves residències al camp és un fenomen nou, que no té paral·lels en el món indígena i que respon a un model social i econòmic plenament integrat al nou model romà.²⁹ Aquestes *villae* disposaran ja de les comoditats de la nova vida noble, en especial els banys privats, i no és casual que la cronologia d'aquestes novetats sigui augustiana o una mica posterior, com en els casos de Can Terrés (la Garriga), els Ametllers (Tossa), la Quintana (Gironès), els Tolegassos (Empordà), els Munts i tants d'altres (Olesti 2000). La vil·la és la demostració arqueològica definitiva de la riquesa i la capacitat d'aquestes elits, que en part cal relacionar amb l'augment de les seves propietats agrícoles i de la difusió en elles de les noves formes de producció, on l'esclavisme deu tenir ja un paper cada cop més important.

Podem dir, doncs, que sembla clar que a partir de l'època augustiana les estructures productives i territorials en una bona part d'aquestes comarques comencen a reflectir la consolidació definitiva de les formes d'ocupació i de propietat romanes, que tenen en la ciutat, les *villae* i els diversos tipus d'establiments industrials i productius la seva concreció arqueològica. En aquest panorama, comença ja a ser possible plantejar l'existència d'un model plenament integrat tant en l'aspecte econòmic com social, en el qual les relacions de producció de tipus romà —com l'esclavista— es desenvolupen plenament, i en el qual l'aparició de la gran propietat, entesa com a veritable latifundi, diversos *fundi*, sembla ben present. L'existència de personatges amb interessos i propietats a diverses *civitates* la tindrem documentada ben aviat per l'epigrafia, però cal cercar la gènesi d'aquest model en aquest període augustià. No es tracta, però, de cap trencament. Al contrari, sembla l'evolució lògica d'un model urbà creat expressament a partir de mitjan segle II aC per actuar com a mecanisme de control, explotació i integració d'aquests territoris, i que, atesos els resultats a llarg termini, podem dir que va funcionar d'una manera prou efectiva.

²⁸ Les *villae* apareixen sobretot a partir del canvi d'era i de la primera meitat del segle I dC (Olesti 1997). Només parcialment, o en una fase avançada, es dona el model de centre terrisser i industrial que conviu coetàniament amb la residència senyorial, la *villa*. Més aviat fa l'efecte que la *villa* és la conseqüència de l'èxit del centre productor, com indiquen els casos del Vilarenc, la Salut, Torre Llauder, o els més tardans de Darró i Sant Boi (bibliografia recollida a Olesti 1998). De fet, molts altres centres vinícoles no esdevindran mai pròpiament una *villa*, com els casos de Can Feu, el Moré, el Roser - Muijal, Llafranc o Fenals (Olesti 1998), cosa que demostra que la diversitat del món rural i productiu és molt més alta del que es creia, en què l'equivalència món rural/*villae* era omnipresent, i que la *villa* no serà sempre la fase final en aquesta evolució.

²⁹ Durant l'època republicana, sembla que les elits són especialment urbanes, amb poca presència al camp, mentre que a partir del sorgiment de les *villae*, moltes d'elles suburbanes, comença a estendre's no sols un nou tipus arquitectònic, sinó sobretot un nou model de comportament social, la del noble que alterna la seva vida urbana i rural, que administra el seu temps entre la vida política a la ciutat, la supervisió dels seus *fundi* rurals i la residència en aquests nous àmbits privats.

Bibliografia

- AGUILAR, A. 1993, Avanç preliminar a l'estudi dels cadastres romans a la comarca del Vallès, *Estudios de la Antigüedad* 6/7, Bellaterra, 119-132.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2002, El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries, *Romula* 1, Sevilla, 9-38
- ARRAYÁS, I. 2005, *Morfología histórica del territorio de Tarraco (III-I a.C.)*, Col·lecció Instrumenta 19, Barcelona.
- ARRAYÁS, I. 2007, Al volant de la "Romanització" del nord-est de la península Ibèrica. Reflexions sobre l'organització territorial i els fluxos comercials, *Pyrenae* 38, Barcelona, 48-72.
- ARTIGUES, P. L., BRAVO, P., HINOJO, E. 2007, Excavacions arqueològiques a Can Gambús 2, Sabadell: Vallès Occidental, *Tribuna d'arqueologia* 2006, Barcelona, 111-140.
- ASENSIO, J. A. 1995, La ciudad en el mundo prerromano en Aragón, *Caesaraugusta* 70, Zaragoza.
- ASENSIO, J. A. 2003, Urbanismo romano republicano en la región de la cuenca del Ebro (Hispania Citerior), 179-44 a.e., *Archivo Español de Arqueología* 76, Madrid, 159-178.
- ASENSIO, D., MORER, J., FERRER, C., CARDONA, R., SAULA, O. 2006, Noves intervencions arqueològiques a l'assentament fortificat ilerget dels Esticlells (Verdú, Urgell), *Tribuna d'arqueologia* 2003-2004, Barcelona, 95-112.
- BELTRÁN, F. 2004, Los libertos en la Hispania republicana, *Vivir en tierra extraña: emigración e integración cultural en el mundo antiguo*, Barcelona, 151-175.
- BELTRÁN, F. 2009, Ultra eos palos. Una nueva lectura de la línea 7 de la Tabula Contrebiensis, *Espacios, usos y formas de la epigrafía Hispana en épocas Antigua y Tardoantigua: homenaje al Dr. Armin U. Stylow*, Mérida, 33-42.
- BENDALA, M. 2000-2001, Estructuras urbanas y modelos urbanísticos en la Hispania Antigua, *Zephyrys* 53-54, Salamanca, 413-432.
- BERMÚDEZ, X., CRUELLES, J., GONZÁLEZ, J. R., PRINCIPAL, J., MORELL, N. 2005, El jaciment iberoromà de Monteró 1 (Camarasa, la Noguera): resultats preliminars de les intervencions arqueològiques, *Món ibèric als Països Catalans. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Homenatge a Josep Barberà i Farràs*. Vol. 1, Puigcerdà, 455-466.
- BURCH, J. 1996, L'ús de sitges en època republicana al nord-est de Catalunya, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, Lleida, 207-216.
- BURCH, J. 2000, L'emmagatzematge en sitges durant l'època ibèrica, *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa Occidental: de la producció al consum*, Girona, 325-332.

- BURCH, J., NOLLA, J.M. PALAHI, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., VIVÓ, D. 2000, La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori, *Empúries* 52, Barcelona, 11-28.
- BURCH, J., SAGRERA, J. 2009, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis. Els Sitjars*, Girona.
- BUXÓ, R. 2002, L'agricultura d'època romana: estudis arqueobotànics i evolució dels cultius a Catalunya, *Cota Zero* 20, Vic, 108-120.
- CADIOU, F. 2008, *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République*, Madrid.
- CAMPO, M. 1998, Les primeres monedes dels ibers: el cas de les imitacions d'Emporion, *La moneda en la societat ibèrica*, Barcelona, 27-48.
- CARRETÉ, J. M., KEAY, S., MILLET, M. 1995, *A Roman provincial capital and its hinterland*, Londres.
- CEBRIÀ, A., RIBÉ, G., SENABRE, M. R. 1991, L'arqueologia a l'Alt Penedès: estat de la qüestió als anys 90, *Miscel·lània Penedesenca* XV, Vilafranca del Penedès, 37-153.
- CELA, X., GARCIA, J., MARTÍN, A. 2000, Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro, *Empúries* 52, Barcelona, 29-54.
- CERDÀ, J. A., GARCÍA, J., MARTÍ, C., PUJOL, J., REVILLA, V. 1998, El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro, *Laietania* 10, 3 v, Mataró.
- CLARIANA, J. F. 2008, Notes sobre els cultes i espais sacres a Cabrera de Mar (Maresme), *XXIV Sessió d'Estudis Mataronins*, Mataró, 19-38.
- CLAVEL-LÉVEQUE, M., OLESTI, O. 2009, Regards croisés sur la viticulture en Catalogne et en Languedoc romains,). *From present to past through landscape*, Madrid, 85-119.
- DÍAZ, M., GARCIA, M., MACIAS, J. M., POCIÑA, C. A. 2005, Les termes públiques de Tàrraco i la monumentalització de la façana marítima de la ciutat (Tarragona, Tarragonès), *Tribuna d'arqueologia 2002-2003*, Barcelona, 67-80.
- DURÀN, M., MESTRES, I., PRINCIPAL, J. 2008, *Les col·leccions de l'exposició permanent del Camp de les Lloses (Tona)*, Tona.
- DYSON, S. L. 1980/81, The distribution of roman republican family names in the Iberian Peninsula, *Ancient Society* 11/12, Lovaina.
- ESTRADA, J. 1998, , L'itinerari dels vasos apol·linars en el trajecte de Granollers a Tarragona, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Granollers, 201-220.
- FERNÁNDEZ NIETO, F. J. 2008, Roma y la explotación de la sal en Hispania: la integración en el modelo itálico, *Hiberia-Italia, Italia-Hiberia*, Brescia, 215-234.
- FERRER, J., GARCÉS, I., GONZÁLEZ, J. R., PRINCIPAL, J.,

- RODRÍGUEZ, J. I. 2009, Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa). Troballes anteriors a les excavacions del 2002, *Quaderns de Prehistòria i d'Arqueologia de Castelló* 27, Castelló, 109-147.
- FORTÓ, A., MAESE, X., PELEJERO, B., Pisa, J., Vidal, A. 2004, El poblat ibèric de la Torre Roja (Caldes de Montbui - Sentmenat), *Lauro* 26-27, Granollers, 5-28.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. 2006, Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la Prehistòria a l'alta edat mitjana, *Tribuna d'arqueologia 2004-2005*, Barcelona.
- GABBA, E. 1973, *Esercito e società nella Tardo-Repubblica romana*, Firenze.
- GAILLED RAT, E. 2009, *Des rituels pour les héros morts en combat?* Communiqué de presse National. París, 1/11/2009. www.cnrs.fr/Inrap.
- GARCIA, E. 2009, Reflexiones sobre la latinización de Hispania en época republicana, *Hispania: las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, 377-390.
- GARCÍA, J. 1993, *Turó dels dos pins. Necròpolis ibèrica*, Sabadell.
- GARCÍA, J., PUJOL, J. 1994, El poblament ibèric dispers al Maresme central: l'exemple de Can Bada, *Laietania* 9, Mataró, 87-130.
- GARCÍA RIAZA, E. 2000, La función de los rehenes en la diplomacia Hispano-Republicana, *Memorias de Historia Antigua* 18, Oviedo, 81-107.
- GENERA, M., GÓMEZ, A., BRULL, C. 2005, Disseny i planificació del sistema defensiu a l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre), *Tribuna d'arqueologia 2002-2003*, Barcelona, 95-116.
- GRACIA, F. 2003, *Roma, Cartago, Iberos y Celtíberos. Las grandes guerras de la Península Ibérica*, Barcelona. [Reeditat 2008]
- GRAU, M., GUITART, J., PERA, J. 2000, La ceràmica de vernís negre de Baetulo, *La ceràmica de vernís negre dels segles II-I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la península Ibérica*, Mataró, 71-84.
- GUITART, J. 2008, *L'arqueologia i els orígens de les ciutats romanes de Catalunya*, Barcelona.
- GUITART, J., PALET, J. M., PREVOSTI, M. (Ed.). 2003, *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental*, Barcelona.
- HOPKINS K. 1996, La romanización: asimilación, cambio y resistencia, *La romanización en Occidente*, Madrid, 15-43.
- JÁRREGA, R. 2000, El poblament rural i l'origen de les villae al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (s. II-I aC), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 21, Castelló, 271-301.
- KEAY, S. J. 1996, La romanización en el Sur y Levante hasta la época de

Augusto, *La romanización en Occidente*, Madrid.

- LAFFI, U. 2002, La colonización romana desde el final de la guerra de Aníbal a los Gracos, *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, Valencia, 19-26.

- LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C., TEIXIDOR, E. 2003, La campanya del 2003 al Turó Rodó (Lloret de Mar). Excavació i consolidació d'estructures, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 157-160.

- LÓPEZ, A., FIERRO, X. 2000, Darró i el poblament ibèric al Garraf, *protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro*, Girona, 43-58.

- LÓPEZ SÁNCHEZ, F. 2007, Los auxiliares de Roma en el Valle del Ebro y su paga en denarios ibéricos (133-90 aC), *Athenaeum* 95.1, Pavia-Como, 287-320.

- MACÍAS, J. M., REMOLÀ, J. A. 1993, Anàlisi de l'hàbitat d'època ibero-romana a la zona de l'Albornar, *Miscel·lània Penedesenca XVI*, Vilafranca del Penedès, 139-162.

- MARTÍN, A. 2000, Las termas republicanas de Cabrera de Mar (Maresme, Barcelona), *Termas romanas en el Occidente del Imperio*, Gijón, 157-162.

- MARTÍN, A. 2004, Intervencions arqueològiques a Ca l'Arnau - Can Mateu (Cabrera de Mar), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001*, Barcelona, 376-399.

- MARTÍN, A., GARCIA, J. 2002, La romanización en el territorio de los Layetanos y la fundación de la ciudad romana de Ilur, *y las primeras ciudades romanas de Hispania*, Valencia, 195-204.

- MATEU, J., FONT, G., RUEDA, J. M., PUJADAS, S., TURA, J. 1996, El mas ibèric de Can Pons (Arbúcies), *Tribuna d'arqueologia 1994-1995*, Barcelona.

- MATTINGLY, D. J. 2010, *Imperialism, Power, and Identity: Experiencing the Roman Empire*, Princeton.

- MAYER, M. 1998, Història romana de Catalunya, *Prehistòria i Història Antiga de Catalunya. Mòduls didàctics*, Barcelona.

- MAYER, M., RODÀ, I. 1986, La epigrafia Republicana en Catalunya. Su reflejo en la red viaria, *Epigrafia Hispánica de época Republicana*, Zaragoza, 157-169.

- MERCADO, M., RODRIGO, E., FLÓREZ, M., PALET, J. M., GUITART, J. 2008, El castellum de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló - Montornès del Vallès, Vallès Oriental) i el seu entorn territorial, *Tribuna d'arqueologia 2006-2007*, Barcelona, 195-212.

- MIRET, M., REVILLA, V. 1995, El poblament romà al litoral central de Catalunya, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, Castelló, 189-210.

- MOATTI, C. 1993, *Archives et partage de la terre dans le monde romain (II siècle avant-Jer siècle après J.C.)*, Collection de l'Ecole Française de Rome 173, Roma.
- MORER, J., RIGO, A., BARRASETAS, E. 1997, Les intervencions arqueològiques a l'Autopista A-16: valoració de conjunt, *Tribuna d'arqueologia* 1996-1997, Barcelona, 67-98.
- MUÑIZ, J. 1982, *El sistema fiscal en la España romana (república y alto imperio)*, Madrid,.
- ÑACO, T. 2001, Milites in oppidis hibernabant. El hospitium militare invernale en las ciudades peregrinas y los abusos de la hospitalidad sub tectis durante la República, *Dialogues d'Histoire Ancienne* 27/2, Bessançon, 63-90.
- ÑACO, T. 2003, *Vectigal Incertum. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano: su impacto histórico en el territorio (218-133 a.C.)*, BAR 1158, Oxford.
- ÑACO, T. 2003b, Roman realpolitik in taxing Sardinian rebels (177-175 b.C.), *Athenaeum* 81.2, Pavia-Como, 531-539.
- ÑACO, T. 2006a, Bellum se ipsum alet: la guerra como dinámica fiscal autosostenible en la República, *Segeda y su contexto histórico: Entre Catón y Nobilior (195 al 153 a.C.)*, Teruel, 95-104.
- ÑACO, T. 2006b, Una historia de la primera fase de la intervención romana en Hispania (218-133 a.C.), *War and territory in the Roman World*, BAR International Series 1530, Oxford, 81-102.
- ÑACO, T. 2008, La tasa republicana sobre los pastos públicos (scriptura) y los territorios provinciales: reflexiones preliminares, *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial*, Murcia, 455-464.
- NOGUERA, J. 2008, Los inicios de la conquista romana de Iberia: Los campamentos de campaña del curso Inferior del río Ebro, *Archivo Español de Arqueología* 81, Madrid, 31-48.
- OLESTI, O. 1992, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC): estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Bellaterra. [Tesi doctoral en microfitxes.]
- OLESTI, O. 1993, La romanització del Maresme: un nou model d'interpretació, *L'Avenç* (juliol-agost), 172, Barcelona, 8-15.
- OLESTI, O. 1994, Les actuacions pompeianes a Catalunya: reorganització del territori i fundació de noves ciutats, *La ciutat en el món romà. XIV Congrés Internacional*, 316-317.
- OLESTI, O. 1995, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC): estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró. [Premi Iluro 1994.]
- OLESTI, O. 1997, El origen de las villae romanas en Cataluña, *Archivo Español de Arqueología* 70, Madrid, 1-20.

- OLESTI, O. 1998, Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena. *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, Segon Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana*, Badalona, 246-257.
- OLESTI, O. 2000, Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral, *Empúries* 52, Barcelona, 55-86.
- OLESTI, O. 2005, La República entre la tradició i la innovació (72-27 a.c.): Hispània i Cn. Pompeu Magne, *La República entre la tradició i la innovació (72-27 a.c.). IX Curs d'Història Monetària d'Hispània*, Barcelona, 9-33.
- OLESTI, O. 2006, El control de los territorios del nordeste peninsular (218-100 a.C.): un modelo a debate, *War and territory in the Roman World*, BAR International Series 1530, Oxford, 119-148.
- OLESTI, O. 2010, Los veteranos de Cneo Pompeyo y Quinto Cecilio Metelo Pio en la Hispania Citerior, *Dialéctica histórica y compromiso social. Homenaje a Domingo Plácido*, Madrid, 1007-1028.
- OREJAS, A., SASTRE, I. 1999, Fiscalité et organisation du territoire dans le Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique: civitates, tribut et ager mensura comprehensus, *Dialogues d'Histoire Ancienne* 25/1, Bessançon 159-198.
- OREJAS, A., RAMALLO, S. 2003, Carthago Nova: la ville et le territoire. Recherches récentes, *De la terre au ciel. Paisajes et cadastres antiques*, Bessançon, 2003.
- PANOSA, M. 1998, Recull d'epígrafs ibèrics al Vallès Oriental, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Granollers, 461-476.
- PAYÀ, X. 2000, La ceràmica de vernís negre d'Ilerda i d'Aeso, *La ceràmica de vernís negre dels segles II-I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la península Ibèrica*, Mataró, 225-234.
- PAYÀ, X., GIL, I., LORIENTE, A., MOLIST, M., MORAN, M. 2003, La ciutat romana d'Ilerda. Darreres aportacions al seu coneixement (Lleida, Segrià), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia. Comarques de Lleida, 2000*. Vol. I, Barcelona, 279-312.
- PENA, M. J. 1998, Repartos de tierras en la Hispania republicana y las listas de nombres, *Faventia* 20/2, Barcelona, 153-161.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. 2001, Los nombres de lugar y la ciudad en el mundo ibérico, *Faventia* 23, fasc. 1, Barcelona, 21-40.
- PINA, F. 1994, Urbanización y romanización en el nordeste de la Península Ibérica, *La ciudad en el mundo romano: XIV Congreso Internacional de Arqueología*. Vol. 2, Tarragona, 329-330.
- PINA, F. 1997, Las comisiones senatoriales para la reorganización de Hispania, *Dialogues d'Histoire Ancienne* 23/2, Bessançon, 83-104.
- PINA, F. 2004, Deportaciones como castigo e instrumento de colonización

durante la República romana: el caso de Hispania, *Vivir en tierra extraña: emigración e integración cultural en el mundo antiguo*, Barcelona, 211-246.

- PLANA, R. 1994, Romanisation et aménagements fonciers dans le Nord-est catalan, *Structures et rurales et sociétés antiques*, Corfú, 339-350.

- PLANA, R., PENA, M. J. 1995-1996, Ampúrias: cuestiones agrarias y jurídicas de finales de la república, *Studia Historica. Historia Antigua* 13-14, Salamanca, 89-104.

- PRAG, J., MERRYWHEATHER, A. 2000, Romanization? or, why flog a dead horse?, *Digressus. The internet journal for the Classical World*, Nottingham-Birmingham, 8-10..

- PREVOSTI, M., GUITART, J. 2005, Els estudis del món agrari romà a Catalunya: un estat de la qüestió, *Cota zero* 20, Vic, 41-52.

- PRIETO, A. 1995, L'espace social du pouvoir en Hispanie Romaine, *Pouvoir et Imperium. Diaphora* 6, Napoli, 213-226.

- PY, M. 1992, Conclusion, *Lattara* 5, Lattes, 309-343.

- REVILLA, V. 2004, El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los s. II a.C. y I d.C.: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas, *Torres, atalayas y casas fortificadas*, Jaén, 175-204.

- REVILLA, V., ZAMORA, D. 2006, Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro, *Rhythms and cycles of countryside romanization*, Studies on the rural world in the roman period, 1, Girona, 41-66.

- ROIG, J., COLL, J. M., en premsa, El jaciment republicà de Sant Pau de Riu-sec, [Informe d'excavació inèdit. Agraïm als autors la consulta d'aquesta documentació].

- ROLDÁN, J. M. 1989, *Ejército y sociedad en la España romana*, Granada.

- RUESTES, C. 2001, *L'espai públic a les ciutats romanes del conventus Tarraconensis: els fòrums*, Bellaterra.

- RUESTES, C. 2003, *El poblament antic a la Laietània litoral (del Besòs a la riera de Caldes): l'aplicació d'un GIS (Sistema d'Informació Geogràfica) a l'estudi de la seva evolució i les seves relacions espacials*, Bellaterra. [Tesi doctoral en línia.]

- SÁEZ, P. 1998, Transformaciones agrarias de la República al imperio en la zona meridional hispana, *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, Madrid, 99-106.

- SÁNCHEZ, E., BARRASSETES, E., OLIVARES, D. 1997, El jaciment de Can Rossell (Llinars del Vallès), *Lauro* 13, Granollers, 5-12.

- SANMARTÍ, J. 1998, El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II - I aC), *La moneda en la societat ibèrica*, Barcelona, 9-26.

- SANMARTÍ, J. 2005, La conformación del mundo ibérico septentrional, *Actas del IX Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas*.

Palaeohispánica: Revista sobre lenguas y culturas de la Hispania antigua, Barcelona, 333-360.

- SOLIAS, J. M. 1993, El curs inferior del Llobregat en època ibèrica i romana, *Estrat* 6, 77-133.

- VELAZA, J., COMAS, M., PADRÓS, P. 2002, Un plomo con doble inscripción ibérica localizado en Baetulo (Badalona), *Palaeohispanica* 2, Zaragoza, 327-331.

- ZABALA, M. 2007, Can Suari: un assentament rural ibèric dels segles II-I AC a Llinars del Vallès (Vallès Oriental), *Tribuna d'arqueologia* 2006, Barcelona, 169-190.